

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA
TOMUS CXVI.

HUNGARIA
SZEGED
2002

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA
TOMUS CXVI.

HUNGARIA
SZEGED
2002

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA**

Szerkesztő bizottság:

DR. MAKK FERENC, DR. J. NAGY LÁSZLÓ, DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ,
DR. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ, DR. ZIMONYI ISTVÁN

A kötet a Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék kiadványa

Redegit:

DR. SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH–ZSOLT HUNYADI

Szerkesztette:

DR. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ–HUNYADI ZSOLT

Műszaki szerkesztés:
PETIT Irodalmi Stúdió

HU ISSN 0324–6523 Acta Universitatis Szegediensis
HU ISSN 0324–6965 Acta Historica

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

VÁROSOK ÉS FOLYÓK A DAI-BAN

Amint az köztudott, Bíborbanszületett Konstantin császár *De administrando imperio* (rövidítve: DAI) című munkája Dél- és Kelet-Európa történetének alapvető fontosságú forrása nem csupán a keletkezés idejére (950 tájára), hanem – a műben található történeti visszatekintések miatt – az ezt megelőző évszázadokra is. Az alábbi rövid írás annak bemutatására vállalkozik, hogy a DAI mely népek esetében használt a földrajzi fekvés meghatározására városokat és mely népek esetén folyókat. Ezek a lokalizációk a DAI-ban vagy kifejezetten magukon viselik azt a szándékot, hogy megadják egy-egy nép lakhelyét, vagy pedig közvetve, eseményekbe ágyazottan adnak felvilágosítást a szóban forgó nép országáról. Bár az alkotói szándék nyilván eltérő, a végeredmény szempontjából számunkra ez nem igazán lényeges, hiszen mindkét esetben azt kapjuk meg, hogy hol élt a nép, illetve lakóhelyét milyen módon, milyen geográfiai pontok segítségével lehetett felvázolni.

Először azokat a térségeket tekintem át, ahol a városok szolgálták a helymeghatározás támpontjaiul. Itáliában a császár Róma mellett Nápolyt, Capuát, Beneventót, Salernót, Amalfit, Gaetát nevezte meg. Majd említette még Pavia, Otranto, Sorrento, Bari stb. nevét, valamint szólt tartományokról (Longobardia, Calabria, Szicília) (27. fejezet). Az Itáliától elkülönítve tárgyalt Velencéről azt jegyezte meg, hogy a velenceiek a szigeteken is építettek városokat, és Itália földje felé, a szárazföldön szintén vannak városaik (ezek sorából felemlítette p1. Concordia Sagittariát, Rialtot, Gradót, Chioggiát, a terjedelmes listából azonban több név azonosítatlan) (27. fejezet). Dalmáciáról szólva a császár a tengerparti Kotor (Cattaro), Dubrovnik (Ragusa), Split (Spalato), Trogir (Trau), Zadar (Zára), a szigeteken pedig Rab (Arbe), Krk (Veglia), Osor (Oszero) városok nevét sorolta fel (29. fejezet). Horvátországot úgy jellemezte, mint amelyet 11 (és bánjuk által birtokolt további három) zsupa alkot (30. fejezet), majd utóbb (31. fejezet) ezen, megkeresztelt Horvátország kilenc városát nevezte meg, köztük Nint (Nonát), Biogradot (Belgrádot), Skradint (Scardonát) és Knint. A Horvátországgal határos többi szláv terület közül a 30. fejezetben Dioklea földrajzi helyét Durrësi (Durazzo), Bar (Antivari), Ulcinj (Dulcigno) erődjeivel és Kotorral (Cattaróval) határozta meg, Terbunia fejedelemségét Dubrovnikkal (Ragusával) és Szerbiával, a zachlúmok fejedelemségét ugyancsak Dubrovnikkal, a Neretva (Narenta) folyóval, a paganokkal, a horvátokkal és Szerbiával, Paganíát pedig – amelynek három zsupánsága van – a Neretva és a Cetina folyókkal. Horvátország földje a Cetina folyónál kezdődött, és Isztria határáig terjedt. Utóbb a császár visszatért részletesen is e szláv népekre, s akkor városaikról és

erődjeikről adott számot. A 32. fejezetben a megkeresztelt Szerbia kilenc városa szerepel, köztük Bresnik és Kotorac, a települések többsége azonban nem lokalizálható. A 33. fejezetben tér ki arra, hogy a zachlúmok területén egy nagy hegyen két város feküdt: Blagaj (Bona) és Chlum, továbbá öt lakott erőd. A 34. fejezetben Terbunia (valamint a vele együtt tárgyalt Kanali) földjén a DAI öt lakott várost nevezett meg Trebinje vidékén, illetve közelebről nem azonosítható helyen. A 35. fejezetben Dioklea földjén három nagy lakott várossal tudósított, amelyek biztosan nem lokalizálhatók (Budva, Prevlaka vidékén voltak). A 36. fejezetben a keresztleetlen szerbektől származó pagánok vagy (n)arentánok földjén, Paganiában négy lakott várossal esett szó, ezek Makarska vidékén feküdtek. Rószjáról (Oroszországról) szólva Novgorod, Szmolenszk, Ljubecs, Csernyigov és Visgorod városa került elő Kijev mellett (9. fejezet). A kisázsiai Nagy Arméniában kilenc várossal olvashatunk, többségük a Van-tó vidékén feküdt. Ezt a lokalizációs módot a császár a történeti időkre is érvényesítette, amit nem csupán Itália leírása mutat, hanem a gepidák lakhelyének azon meghatározása is, miszerint Szingidúnium és Szirmium körüli területeken éltek (25. fejezet). E rövid áttekintés kétségtelenné teszi, hogy a DAI-ban bizonyos népek, illetve országok földrajzi meghatározására kizárólag vagy döntően városnevek szolgáltak. Még abban az egy-két esetben is, amikor a császár folyónevet említett, azt követően minden esetben felsorolta a lakott települések, illetve erődök nevét.

Ezzel az egyértelmű lokalizációs eljárással bizonyos más népek lakhelyének kizárólag folyók révén történő leírása állítható szembe. Összesen két (esetleg három) ilyen nép szerepel a DAI-ban. Az egyik nép a besenyők. A DAI a 37. fejezetben a besenyők eredeti szállásterületét az Etil és a Jejik folyónál jelölte ki (vagyis ez esetben is érvényesítette ezt az eljárást a korábbi időre), majd a 38. fejezetben a 950 körüli állapotokat tükröztetve arról szólt, hogy „a besenyők helyét... az ott levő folyók szerint hívják. A folyók a következők: első folyó az úgynevezett Varuch, második folyó az úgynevezett Bug, harmadik folyó az úgynevezett Trullosz, negyedik folyó az úgynevezett Prút, ötödik folyó az úgynevezett Szeret” (a Varuch a Dnyeperrel, a Trullosz a Dnyeszterrel azonos). A 8. fejezetben lényegében ugyanezt ismételte meg, csak kevésbé részletezően: „Bulgária táján is lakik besenyő nép a Dnyeper, a Dnyeszter és a többi ott levő folyó vidékén”. E helyütt e két folyó neve más alakban szerepel, mint a 38.-ban, ami alkalmasint az információk eltérő eredetére utalhat. A 37. fejezet a Dnyeszter mentén elhagyott (tehát lakatlan, használatlan) erődöket említett, épületeik között templommaradványok is fellelhetők. A másik nép a magyar. A régi emlékek – Traianus császár hídja, Beograd (Belgrád, benne Nagy Konstantin császár tornya) és Szirmium – csak mint Turkia (azaz Magyarország) határai szerepelnek. A magyarok (türkök) tényleges szállásterületét a DAI ugyancsak folyók szerint írta le. A 40. fejezet szerint „első folyó a Temes, második folyó a Tútisz, harmadik folyó a Maros, negyedik folyó a Körös, és ismét egy másik folyó a Tisza”. (Az, hogy öt-öt folyó szerepel mindkét nép 10. század közepi szállásának leírásában, biztosan a véletlen művének tekinthető.) A magyarok esetében régebbi szállásaikat szintén víznevekkel jellemezte. Levediában a Chidmasz és

a vele azonosnak tekintett Chingilúsz folyót (38. fejezet), Etelköz pedig nevét „az ott keresztülmenő folyó”, Etel nevééről kapta (40. fejezet). Harmadik népként az avar sorolható e csoportba. A 30. fejezetben arról olvashatunk, hogy az avarok a Duna folyón túl tanyáztak (Dalmáciából nézve), ahol – Moravcsik Gyula fordítása szerint – „most a nomád életet élő türkök vannak”, míg R. J. H. Jenkins (és mások) átültetése alapján az avarok éltek nomád életet.

Úgy tűnik, abban, hogy a DAI városok vagy folyók szerint lokalizált, a szóban forgó népek letelepedettsége, illetve le nem telepedett, azaz nomád volta, tehát az életmód játszott döntő szerepet. Azon esetekben, amikor a DAI városokkal határozott meg helyet, rendre kiemelte e népek letelepedettséget feltételező foglalkozását. Így Paganía egyik zsupánsága kapcsán népei földműveléséről, marhatartásáról (30. fejezet), Dubrovnik (Ragusa) esetében szőlőföldről (tehát szőlőművelésről) szólt (szintén a 30. fejezetben), a horvátok kereskednek (32. fejezet), a szerbek vadásznak (32. fejezet), Kanali népe pedig minden munkáját kocsival végzi (34. fejezet). Élesen szemben áll ezekkel az információkkal mindaz, amit a DAI-ból az avarokról, a besenyőkről és a magyarokról olvasunk. A 32. fejezet szerint a mai (10. századi) Horvátország és Szerbia területei a 7. század elején az avarok révén „pusztává lettek”. A 32. fejezet szerint „a mostani Szerbia, Paganía és az úgynevezett zachlúmok meg Terbunia és a kanaliták” földjét „az avarok elpusztították”. Ezt később a DAI népenként megismételte: „a zachlúmoknak ez a földje..., minthogy az avarok rabigába hajtották a földet és ennek népét, teljesen pusztává lett” (33. fejezet). Dioklea földjét „is rabigába hajtották az avarok, pusztává lett” (35. fejezet). Szó szerint ez olvasható a 36. fejezetben a paganokról. A besenyők minden közelebbi és távolabbi szomszédjukkal harcoltak a DAI szerint. „Módjukban áll Cherszón ellen vonulni s végigportyázni és kifosztani magát Cherszont meg az úgynevezett klíma-vidéket” (1. fejezet). „Gyakran végigportyázzák Oroszországot, s alaposan megkárosítják és feldőlják azt” (2. fejezet). „Könnyen rátörhetnek mind az oroszok, mind a türkök földjére, asszonyaikat és gyermekeiket rabságba ejthetik, és földjüket végigzsákmányolhatják” (4. fejezet). „Könnyűszerrel hadat tudnak viselni Bulgária ellen, s túlnyomó fölényükkel és erejükkel föléjük kerekedhetnek és legyőzhetik őket” (5. fejezet). „Meg tudják támadni a türköket s őket alaposan kifosztani” (13. fejezet). A keresztelethen (Nagy) Horvátországot – mások mellett – „folytonosan fosztogatják a... besenyők” (31. fejezet).

Pontosan ugyanilyen kép tárul elénk a DAI-ból a magyarokról. Elsősorban keresztelethen (Nagy) Moraviával kapcsolatban olvashatunk erről. A 13. fejezet szerint ezt az országot „a türkök teljesen végigpusztították és elfoglalták”, a 40. fejezet szerint „megsemmisítették”, a 41. fejezet szerint „teljesen tönkretették és elfoglalták”. A türkökkel kapcsolatban is megemlíttette a DAI, hogy „folytonosan fosztogatják” Nagy Horvátországot (31. fejezet). A 40. fejezet szerint a magyarok harcoltak a bolgárok ellen, „megtámadván Simeont, teljesen legyőzték”. A 32. fejezet is szól a balkáni szlávok viszálya kapcsán egy tervről, amely azzal számolt, hogy a magyarok támadjanak rá Bulgáriára. A császár egyetlen helyen, a 4. fejezetben tett említést arról, hogy a magyarok

megtámadhatták a Bizáncot is: bizánci–besenyő béke esetén „a türkök nem tudnak fegyveres erővel rátörni a rómaiak birodalmára”. A DAI-ban szó sincs arról, hogy Bizáncot legalábbis 934 óta érték magyar támadások, illetve arról sem, hogy a magyar dúlások túlnyomó többsége a Kárpát-medencétől nyugatra fekvő (és ezért a DAI látószögéből kieső) népeket és országokat érte.

Áttekintve a szemlét a DAI-ban városok, illetve folyók szerint lokalizált népek és országok fölött, a fentebb elősorolt adatok kevés kétséget hagynak a tekintetben, hogy ahol városok léteztek (régii építésű, de folyamatosan használt, illetve újonnan épített települések), a császár ott ezeket (és nem a folyókat) tekintette tájékozódási pontnak. A városok (erődök) léte önmagában, illetve az itt élő népek foglalkozási viszonyai kétségtelenné teszik, hogy letelepedett, szilárd településhálózat keretei között élő etnikumok éltek városokban. Élesen különválnak ezektől azon népek csoportja, amelyek nem rendelkeztek városokkal, a régi erődöket nem gondozták és nem használták, esetükben tehát csak folyók szolgálhattak lokalizációs pontként. A folyók említése azért is jellemző esetükben, mert a nomádok életében a vizek mint itatóhelyek kiváltképpen fontosak. Az avarokkal vagy a magyarokkal kapcsolatban a császár által említett „nomád” jelző pedig éppen azt teszi kétségtelenné, hogy a DAI összeállítója tudatában volt a kétféle néptípus közti életmódbeli különbségeknek. A nomádok, akik közé az avarok, a besenyők és a magyarok számítanak, pusztítottak, dúltak, földeket néptelenítettek el; legeltető állattartást folytató életmódjuk számára a városnak, az erődnek nem volt értéke. Ha tehát a 950 körüli magyarság életviszonyait a DAI tükrében akarjuk meghatározni, azt mondhatjuk: függetlenül attól, hogy a császár nevében egyetlen egyszer használt „nomád” jelzője rájuk vagy az avarokra vonatkozik-e, a magyarok nomádok, folyók mentén éltek, városaik nem voltak. Állítsuk emellé ugyanennek az évtizednek (a 940-es évtizednek) a viszonyait tükröző Ibn Hajján-féle történeti mű turkokra (magyarokra) vonatkozó tudósítását: „szálláshelyeik a Duna folyó mentén vannak, ők maguk pedig nomádok, mint a beduinok. Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezszátrakban laknak, szétszórt táborhelyeken”. S mindezt azon magyarok „félelmetes népé”-ről írta az arab krónikás, akik pusztításaik során ezúttal éppen az Ibériai-félszigeten, vagyis szállásterületüktől közel 2000 km távolságban „intéztek portyákat az arabok erődítményei ellen”.

Szakirodalom

A DAI görög szövegét és magyar fordítását (ahonnan a szó szerinti idézeteket vettem) I. MORAVCSIK GYULA: Bfborbanszületett Konstantín, A birodalom kormányzása. Budapest 1950. A görög szöveget és annak angol átültetését tartalmazza Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio. Greek Text Edited by Gy. MORAVCSIK. English Translation by R. J. H. JENKINS. New, Revised Edition. Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies. Washington, District of Columbia 1967. A földrajzi nevek lokalizálásában három kötetet forgattam használnal: Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio. II. Commentary by F. DVORNIK,

R. J. H. JENKINS, B. LEWIS, GY. MORAVCSIK, D. OBOLENSKY, S. RUNCIMAN. Edited by R. J. H. JENKINS. University of London 1962.; Konsztantin Bagrjanorodnij, Ob upravlenyiji imperiej. Tyekszt, perevod, kommentariji. Izdanyije vtoroje, ispravlennoje. Pod red. G. G. LITAVRIN-A. P. NOVOSZELCEV. Moszkva 1991; Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die *De administrando imperio* genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von KLAUS BELKE und PETER SOUSTAL. Byzantinische Geschichtsschreiber. XIX. Wien 1995. Ibn Hajján magyar fordítását Elter Istvántól 1. A honfoglalás korának írott forrásai. OLAJOS TERÉZ, H. TÓTH IMRE és ZIMONYI ISTVÁN közreműködésével szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 8. Szeged 1995. 61–62, 65.

Gyula Kristó

CITIES AND RIVERS IN DAI

This study treats the method of locating different countries and folks in Emperor Constantine's work entitled *De administrando imperio* (cited as DAI) written around 950. The author of the study points out, that the geographical location of most nations was identified by the enumeration of cities and fortifications while in case of three folks only rivers were mentioned. It can be seen, that when the location was identified by cities the emperor emphasized that these people practiced occupations connected to permanent settlement. At the same time, in case of the three folks whose territories were defined by rivers, their regular raids were stressed by Emperor Constantine. These three groups of people were the Avars, the Pechenegs and the Magyars. Their common characteristic features were their nomadic life-style, during their raids they devastated whole regions. Due to their grazing animal husbandry they attributed no value to cities and fortifications. Considering this aspect, the Magyars were undoubtedly nomads in the mid-tenth century.

VAJK–ISTVÁN SZÜLETÉSÉNEK KRONOLÓGIAI PROBLÉMÁI

A nagy történeti személyiségek életrajzi adatait jobbra az átlagosnál nagyobb érdeklődés övezi. Jogos, de korántsem mindig teljesíthető az elvárás, hogy e kiemelkedő személyiségek alapvető kronológiai adatait minél pontosabban, s hitelesebben tárjuk fel. Kétségtelenül számolhatunk ilyen igénnyel az utolsó magyar törzsszövetségi fejedelem (nagyfejedelem, kündü), s egyben első magyar király esetében is. A problémát jelzi, hogy a *Korai magyar történeti lexikon* megfelelő címszava, I. (Szent) István születését csak körülbelül tudta megadni, amikor 970 körülre tette ezt, s ugyanakkor felsorolta a forrásokban előforduló évszámokat.¹ Így gyanítható, hogy nagy királyunk születési ideje a bizonyosság igényével nem határozható meg, csak többé-kevésbé valószínűsíthető feltevéseket fogalmazhatunk meg a rendelkezésre álló források információi alapján.² Az alábbiakban a Szent István születésére vonatkozó általános problémákat (névhasználat, a születési és halálozási évszámok problémája, a keresztelés jelentősége), a források adatait, a születés idejére vonatkozó elméleteket elemezzük, végül pedig kísérletet teszünk arra, hogy megfogalmazzunk általános tanulságot, felvessünk lehetséges évszám(ka)t.

A születés kapcsán felvethető első problémát a névhasználat kérdése jelentheti. A pogány Magyar Fejedelemség (törzsszövetség) és a keresztény Magyar Királyság közötti átmenet korához kapcsolódik a magyar állam megteremtője, aki már névhasználatát illetően is tükrözi e bonyolult, radikális változásokban bővelkedő időszak ellentmondásait. Géza fejedelem és Sarolt fejedelemasszony fia születésekor bizonyosan a feltehetően török eredetű Vajk pogány nevet viselte. A Vajk (Bajk) név a török 'Bay'

¹ „I. (Szent) István (*970 k. Esztergom, †1038. aug. 15.)”, vö. *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Főszerk. KRISTÓ GYULA, szerk. ENGEL PÁL–MAKK FERENC. Budapest, 1994. (továbbiakban: KMTL) 291. (Kristó Gyula írta a címszót); hasonlóan 970 körülre tette a születést a szakirodalomban BALANYI GYÖRGY: *Szent István*. Budapest, 1938. (továbbiakban: BALANYI 1938) 7.

² A problémakör összefoglalására vö. DÖRY FERENC: *Szent István családi története*. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. SERÉDY JUSZTINIÁN. I–II. Budapest, 1938. (továbbiakban: DÖRY 1938) II. 555–583., különösképpen 562–565; MÁLYUSZ ELEMÉR: *I. István születési éve*. *Levéltári Közlemények* (1968). (továbbiakban: MÁLYUSZ, LK 1968) 199–203; legújabban KRISTÓ GYULA: *Szent István születési ideje*. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica CX* (1999) (továbbiakban: KRISTÓ, AUSz 1999) 3–9; vö. még uő.: *Szent István*. in: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged, 2000. (továbbiakban: KRISTÓ 2000) 36–37; uő.: *Szent István király*. Budapest, 2001. (továbbiakban: KRISTÓ 2001) 30–31.

szóra vezethető vissza, jelentése „gazdag, gazda, hős, vezér, fejedelem”.³ E nevet egyedül, kizárólagosan merseburgi Thietmar őrizte meg krónikájában. Eszerint az „említett császár (ti. III. Ottó – T. S. L.) kegyéből és biztatására pedig a bajorok hercegének, Henriknek a sógora, a saját országában püspöki székeket létesítő Vajk (Waic), koronát és áldást nyert.”⁴ Mindenképpen sajátosnak mondható, hogy éppen a pogány fejedelemségből a keresztény királyságba való átmenetet legékesebben jelképező, 1000–1001-re tehető pápai koronaküldés és koronázás kapcsán szerepel első királyunk pogány neve. Ebből két lehetséges következtetés adódik. Az egyik, hogy Géza fejedelem fiát születésekor bizonyosan csak és kizárólag Vajknak hívták, keresztény névvel később ruházták fel. Így voltaképpen Vajk születésének kronológiai problémáit vizsgáljuk. Másik következtetésünk, hogy a Vajk nevet bizonytalannal használták még az ezredforduló táján is, ha a merseburgi krónikás még e néven ismerte Henrik bajor herceg sógorát, aki pápai áldással királyi méltóságot nyert. Aligha indokolt az a feltevés, amely szerint a keresztységben korán felvett István név hamar kiszorította volna a pogány Vajk nevet.⁵ Ez legfeljebb akkor lenne elképzelhető, ha a Vajk (Bajk) név kizárólag tisztségnévként szerepelt volna, s a nagyfejedelmi tisztséget betöltő, szintén tisztségnevet viselő Géza (Gyeücsa) mellett a kisebbik fejedelmi méltóságot jelentette volna.⁶ Utalnunk kell azonban arra, hogy Géza is pogány néven uralkodott, jóllehet a keresztységben az István nevet nyerte el.⁷ Géza 997-re tett halála után tehát fia és utóda, miután Koppany felett győzedelmeskedett, utolsó törzsszövetségi fejedelemként (nagyfejedelemként) Vajk néven uralkodhatott 997–1000 között. Okkal tehető fel, hogy ugyanekkor már viselte a keresztény István (Stephanus = megkoszorúzott) nevet, amelyet apjához hasonlóan István protomártír tiszteletére kapott. Így igen valószínűnek tűnik a kétnevűség mind Géza–István, mind pedig Vajk–István fejedelmek esetében, amely jelenség

³ A név etimológiáira vö. DEÉR JÓZSEF: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Budapest, 1938. (továbbiakban: DEÉR 1938) 80; NÉMETH GYULA: A honfoglaló magyarság kialakulása. (a második, átdolgozott, bővített kiadást közléteszi BERTA ÁRPÁD) Budapest, 1991. (továbbiakban: NÉMETH 1991) 281–282; KMTL 291. (KRISTÓ GYULA); KRISTÓ 2001. 32.

⁴ Fordítására vö. THOROCZKAY GÁBOR, Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged, 1999. (továbbiakban: ÁKIF) 110.

⁵ A Vajk név gyors háttérbe szorulását tételezte fel ERDÉLYI LÁSZLÓ: Magyar történelem. Művelődés és államtörténet. I–II. Budapest, 1933. (továbbiakban: ERDÉLYI 1933) I, 39.

⁶ Géza türk–kazár eredetű neve, a *yabgu* (dzsebu) tisztségnévre megy vissza, ebből lett -csa kicsinyítőképzővel a magyarban a Gyeücsa, vö. GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Budapest, 1977. (továbbiakban: GYÖRFFY 1977) 59; LIGETI LAJOS: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986. 485–486; méltóságnévre, de a *yabgu*-val való egyeztetés elvetésére vö. NÉMETH 1991. 257–259; a Vajk kisebbik fejedelem, „kis-fejedelem” értelmezésére újabb JÁKLI ISTVÁN: Szent István az ember. Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1996. (továbbiakban: JÁKLI 1996) 27.

⁷ Géza keresztény nevére Adémar Chabannes (Ademarus Cabannensis), in: ÁKIF 167; vö. még erre GYÖRFFY 1977. 70; KOSZTA LÁSZLÓ: A kereszténység kezdetei és az egyházszerzés Magyarországon. (továbbiakban: KOSZTA 1988) In: Az államalapító. Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest, 1988. 162.

megfigyelhető a 11. század folyamán több uralkodónknál is (Aba–Sámuel, Béla–Benyn, Géza–Magnus). Míg Géza esetében gyanítható, hogy sok istenben való hitének megfelelően pogány Géza, addig fia esetében keresztény hitével egyezően az István név lehetett a domináns. A koronázás után feltehetően fordulat következhetett be a névhasználatban, előtérbe került a keresztény név. Első királyunk halálának általánosan elfogadott, 1038. augusztus 15-re tett időpontjában már csak az István név volt ismeretes, a forrásokban nem szerepel más név. Újabb változás a névhasználatot illetően az 1083-as szentté avatás után következett be, ettől kezdve a magyar állam és egyház megalapítóját a Szent István név illette meg. A Vajk név gyors háttérbe szorulásával, István növekvő tekintélyének és szentté avatásának köszönhetően a királyi nemzetség tagjai közül többen is a kétségkívül legnépszerűbbé váló István nevet adták fiaiknak. Ennek megfelelően az Árpád-kor leggyakrabban előforduló uralkodói neve az István lett, az első királyon kívül négyen is e néven uralkodtak, elsőként a Szent Istvánt különös-képpen tisztelő I. (Könyves) Kálmán fia, II. István. A fentiek alapján leszögezhetjük, hogy vizsgálatunk tárgya Vajk születésének időpontjára irányul, hiszen a később dominánssá váló István nevet bizonytalanság később nyerhette a kereszttségben.

A következő probléma a születés és halál pontos időpontjainak rögzítése a középkori forrásokban. Utalhatunk arra, hogy első magyar királyunk halálának idejét (1038. augusztus 15.) és szentté avatását (1083) pontosan rögzítették a források, míg születési idejének meghatározása korántsem egyszerű feladat, jóllehet rendelkezünk közvetlen és közvetett adatokkal, ezek értelmezése azonban vitatott. A középkorban korántsem mondható szokatlannak, hogy neves személyiségek, uralkodók születési éve nem maradt ránk vagy nem jegyezték fel, sőt talán maguk a kortársak, sőt akár az érintettek sem voltak tisztában ezzel vagy pontos életkorukkal. Általánosságban megállapítható, hogy a középkori embert kevésbé vonzották az évszámok, a dolgokat az örökkévalóság mértékével mérték, így a születés időpontja még a legendairókat sem érdekelte.⁸ Arra is gondolhatunk, hogy a középkori szemléletnek megfelelően a földi lét csak átmenetet jelentett a túlvilági létbe, ezért a születés vélhetően kisebb fontossággal bírt, mint a halál, amellyel az illető személy átkerült a másvilági vagy öröklétbe. E szemléletnek megfelelően a korszak reprezentáns műve, a 14. századi krónikakompozíció általában megőrizte Árpád-kori uralkodóink halálozási idejét, illetőleg feljegyezte uralkodásuk időtartamát. Első királyaink esetében (I. Istvántól I. Béláig) a krónika az uralkodás időtartamát rögzítette, I. Gézánál feltüntette a halálozás hónapját és napját (április 25.), de évét nem rögzítette.⁹ Ennek alapján okkal hangoztatták, hogy a krónikakompozíció

⁸ A keresztény időszemléletre általában vö. GUREVICS, A. J.: A középkori ember világképe. Budapest, 1974. (továbbiakban: GUREVICS 1974) 80–133; a középkori krónikások, legendaírók szemléletére vö. BOGYAY TAMÁS: Stephanus Rex. Budapest, é. n. [1988] (továbbiakban: BOGYAY 1988) 13; JÁKLI 1996. 25.

⁹ István 46 évi uralkodására vö. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. E. SZENTPÉTERY. I–II. Budapestini, 1937–1938. (továbbiakban: SRH) I. 321. (70. caput); Péter, második uralkodása 3-ik évében halt meg, vö. uo. 343. (85. caput); Béla uralkodásának 3-ik évében, uo. I. 360. (96. caput); I. Géza halálára uo. 403. (130. caput)

legrégebbi része, a 11. század második felében keletkezett ún. ősgesztá nem minősíthető évkönyvnek, hiszen egyrészt alapvetően kevés benne az évszám, másrészt, „az évkönyvbe leginkább illő és kínálkozó epochális napok az ősgesta tárgyául szolgáló 11. századi királyok esetében hiányoznak szinte teljes egészükben.”¹⁰ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a krónika korai részében nincsenek uralkodói évszámok, hanem csak az uralkodás időtartama szerepel kronológiai rendező elvként.¹¹ I. (Szent) László az első uralkodó, ahol szerepel a pontos halálozási dátum (1095. július 29.),¹² s ettől kezdve a krónika egyaránt megadta a halálozás napját, s az uralkodás többnyire nemcsak évben, de hónapban és napban is meghatározott időtartamát.¹³ Másfelől általában nem adott felvilágosítást a királyok születésének időpontjáról, nagyon ritka a kivétel ez alól. Az utóbbiak sorában említhetjük éppen Szent István 969-es születési dátumát¹⁴, illetve Könyves Kálmán két fiát, Lászlót és Istvánt, akik 1101-ben születtek.¹⁵ Az Árpád-korra vonatkozóan több születési dátummal nem is találkozunk a krónikakompozícióban, viszont az Anjou-kort illetően, Károly Róbert alatt jóval több ilyen adat bukkan fel. Éppen Károly Róbertről közli a krónika, hogy 1299-es Magyarországra érkezésekor 11 éves volt, amelyből következik 1288. évi születési dátuma.¹⁶ Károly Róbert négy fia közül háromnak nemcsak születési évét, hanem hónapját és napját is közli a krónika.¹⁷ Egészében megállapítható, hogy az uralkodók és fiaik születési dátumait az Árpád-korra vonatkozóan a krónika alapvetően nem közölte, csak az Anjou-korban következett be e tekintetben lényegi változás. Így mindenképpen meglepőnek, szokatlanak minősíthetjük, hogy legkorábbi uralkodónk születési időpontja szerepel a krónikakompozícióban, ráadásul éppen olyan részében, az ún. ősgesztában, ahol egyáltalán nem fordulnak elő ilyen adatok. Ez egyfelől mindenképpen tükrözi valamilyen módon első, érdemeiért szentté avatott királyunk jelentőségét, még akkor is, ha ezzel kapcs-

¹⁰ KRISTÓ GYULA: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Budapest, 1994. (továbbiakban: KRISTÓ 1994) 124.

¹¹ Vö. KRISTÓ 1994. 124–125.

¹² SRH I. 420. (141. caput).

¹³ A nem mindig pontos halálozási dátumok (az uralkodási időtartamokra nem utalok): Kálmán, 1114. II. 3., vö. SRH I. 433. (152. caput); II. István, 1131-ben, vö. uo. 434, 445. (153, 159. caput); Vak Béla, 1141. II. 13., vö. uo. 452. (163. caput); II. Géza 1161. V. 31., vö. uo. 460. (168. caput); III. István, 1173. III. 4., vö. uo. 462. (170. caput); II. László ellenkirály, 1172. február 1., uo. 461. (169. caput); IV. István ellenkirály, 1173. április 11., vö. uo. 462. (170. caput); III. Béla, 1196. IV. 23. uo. 463. (171. caput); Imre, 1200. XI. 30., vö. uo. 463. (172. caput); III. László, 1201. V. 7., uo. 464. (173. caput); II. András, 1235. uo. 466. (175. caput); IV. Béla, 1270. V. 3., uo. 469. (179. caput); V. István, 1272. uo. 471. (181. caput); IV. László 1290. VII. 10., uo. 473. (184. caput); III. András, 1301. I. 14., vö. uo. 478. (187. caput).

¹⁴ SRH I. 312. (63. caput).

¹⁵ SRH I. 426. (146. caput).

¹⁶ Vö. SRH I. 477–478. (187. caput).

¹⁷ 1321-ben Károly született, vö. SRH I. 490. (199. caput); 1324. október 1-én László, vö. uo. 490. (200. caput); 1326. március 7. Lajos, vö. uo. 491. (202. caput); 1327. november 30., András, vö. uo. 492. (204. caput).

latban okkal hangoztatták egyes kutatók fenntartásukat, jogos kételyeiket. Egy ellenérv szerint a „később feljegyzett és csak 13–14. századi kéziratokban reánk maradt” évszámadatoknak „nincs komoly hitele.”¹⁸ Legújabb forráskritikai szempontból kérdőjelezték meg az István születésére vonatkozó krónikás adat hitelességét, s arra utaltak, hogy az évszámadat ellentétben áll a forrásokban megőrzött, István életkorára vonatkozó közvetett adatokkal.¹⁹ A fentiek alapján a Vajk-István születésére vonatkozó krónikás információ hitelessége mindenképpen vitatható, hiszen a krónikakompozíció korai része aligha őrizhette meg a születés pontos időpontját, a későbbi részekben is inkább a halálozási dátumok szerepelnek. Így mindenképpen olyan utólagos feljegyzésről van szó a krónika esetében, amely visszakövetkeztetés lehet uralkodási időtartama és halálozási évszáma segítségével. Ugyanez a megállapítás vonatkozhat Vajk-István születésével kapcsolatban a Kézainál szereplő 967-es évszámra,²⁰ illetőleg a lengyel krónikákban előforduló 975-ös évszámra is.²¹ Egészében tehát megállapítható, hogy pontos születési dátumot aligha várhatunk korai, 11. századi eredetű források esetében, a későbbi keletkezésű forrásoknál viszont a születés pontos keltezése okkal keltheti fel gyanúnkat.

Fontos kérdés István megkeresztelésének ideje. Ez, amennyiben meghatározható hozzávetőleges időpontja, *terminus ante quem*-ként szolgálhat Vajk születését illetően. István nagyobbik legendája, a Hartvik-féle legendaszerkesztmény, továbbá a 14. századi krónikakompozíció egyaránt Adalbert prágai püspökhöz kapcsolta Géza fiának megkeresztelését.²² Adalbert szerepét István megkeresztelésében a történeti kutatás kronológiai okok miatt jobbra elvetette, mivel csak 983-ban szentelték püspökké, s csak 995 táján járt Magyarországon.²³ Adalbert bizonyonnan kései magyarországi tevékenysége ellenében a magyar történeti kutatás jóval korábbra helyezte a Géza fejedelem és környezete megkeresztelkedéséhez kapcsolt nagy térítési hullámot. Eszerint a 973 márciusi quedlinburgi követjárás időszakában, azt némileg megelőzően is, több térítő pap is megpróbálkozott a magyarok térítésével. Először (szent) Wolfgang einsidelni bencés szerzetes indult el, de a térítést saját kiváltságának tekintő Piligrim passau

¹⁸ GYÖRFFY 1977. 112.

¹⁹ Erre vö. KRISTÓ AUSz 1999. 3–9.

²⁰ Kézai 967-es évszámára vö. SRH I. 172.

²¹ A kamienieci évkönyvek 975-ös évszámára vö. GOMBOS, F. A.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I–III.* Budapestini 1937–1938. (továbbiakban GOMBOS, *Catalogus*) I. 145; *Monumenta Poloniae Historica I–VI.* Warszawa 1960–1961. II. 777; , a heinrichovi évkönyvek 975-ös évszámára vö. GOMBOS, *Catalogus* I. 117.

²² Vö. SRH II. 380., 405; SRH I. 95; vö. még István király emlékezete. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1973. (továbbiakban István király emlékezete) 43, 67; ÁKÍF 275, 362–363. – a krónikakompozíció említi Adalbert mellett Deodatus nevét is, aki kitalált személy, vö. MÁLYUSZ ELEMÉR: *Az V. István-kori gesta.* Budapest, 1971. 30–31.

²³ Adalbert pályafutására, szerepére a magyar térítésében vö. összefoglalóan GYÖRFFY 1977. 79–80; másképpen KRISTÓ 2000. 39–40.

püspök megakadályozta útjának folytatásában, vissza kellett fordulnia.²⁴ Több sikerrel járt a császári felhatalmazással érkező Sankt Gallen-i Prunward vagy Bruno, akit Piligrim is kényszerült támogatni, saját passau papjait adta segítségül mellé.²⁵ Ez később a passau püspök számára bizonyos lehetőségeket adott a térítés eredményeinek kisajátítására a mainzi és a salzburgi egyházzal folytatott vetélkedésben. Bruno térítő tevékenysége valóban eredményes volt. Állítólag 5 ezer magyar előkelőt térített meg, s bizonyos információk szerint Gézát is ő keresztelte meg.²⁶ Prunward–Bruno tevékenységének köszönhető a Szent Gál (Sankt Gallen védőszentje) és Szent Márton (a Sankt Gallen-i egyház felettese a mainzi érsek volt, akinek főegyházát Szent Márton tiszteletére szentelték) kultusz megjelenése Magyarországon.²⁷ Az is egyértelmű azonban, hogy a Géza nevében is jelentkező Szent István kultuszt a Prunwarddal együtt megjelenő passau papok hozhatták magukkal, mivel a passau püspökséget Szent István protomártírnak szentelték.²⁸ Ebből arra következtetett a korábbi történeti kutatás, hogy Gézát, sőt fiát is Piligrim passau papjainak egyike keresztelte meg, ezért kapták a keresztségben mindketten az István nevet. A keresztelés időpontját Piligrim 974. évi levelének keltezése alapján általában 974-re tették,²⁹ újabban azonban 972-re, illetve 973 kora tavaszára is keltezték.³⁰ Hangsúlyoznunk kell azt, hogy a források csak Géza megkeresztelését említik, valójában nincs arra közvetlen adatunk, hogy apát és fiát egy időben keresztelték volna ugyanazon névre. Amennyiben persze Vajk e 972–974 közti térítési hullám idején már élt, bizonyosan őt is érintette ez. Az is közvetve e korai keresztelés mellett szóló érv lehet, hogy ekkor bizonyosan jelen voltak a passaui egyház papjai, ez magyarázza Géza keresztnevét. Az István nevet Vajk valóban leginkább ekkor nyerhette el, de nem lehet kizárt az sem, hogy apja keresztségben kapott neve miatt később jutott e keresztnévhez. Ezért Vajk keresztény neve csak közvetett, de nem feltétlenül elégséges bizonyítékot jelent egy korai, 972–974 közti krisztianizáció, s ezáltal egy korábbi, 969. évi születési időpont mellett.³¹ A korai keresztelés ellen szól ugyan-

²⁴ Vö. GYÖRFFY 1977. 72.

²⁵ Vö. GYÖRFFY 1977. 72., KOSZTA 1988. 162; BOGYAY 1988. 17.

²⁶ Géza megkeresztelésére vö. Chabannes-i Adémar, ÁKÍF 167; az 5 ezer nemes magyar megtérítésére vö. Piligrim 973–974. évi levele, ÁKÍF 24; Prunward tevékenységére vö. GYÖRFFY 1977. 72–76; KOSZTA 1988. 162; KRISTÓ GYULA: A magyar fejedelemség a 10. században. in: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk. KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC. Szeged, 2000. 314.

²⁷ GYÖRFFY 1977. 74–76; BOGYAY 1988. 17.

²⁸ Vö. GYÖRFFY 1977. 74; KOSZTA 1988. 162; BOGYAY 1988. 17.

²⁹ HÓMAN BÁLINT–SZEKFI GYULA: Magyar Történet I. Őstörténet–törzsszervezet–keresztény királyság. Írta HÓMAN BÁLINT. Budapest, 1928. 171; HÓMAN BÁLINT: Szent István. Budapest, 1938. (továbbiakban: Hóman 1938) 95; CSAPODY CSABA: Szent István élete és uralkodása. (továbbiakban: Csapody 1938) In: Szent István. Első nagy királyunk élete és alkotásai. Budapest, 1938. (továbbiakban: Szent István 1938) 19; EMBER GYÖZÖ: Szent István megszervezi a magyar egyházat. In: Szent István 1938. 60; évszám nélkül DEÉR 1938. 80; BALANYI 1938. 7–8.

³⁰ 972-re utal GYÖRFFY 1977. 72; BOGYAY 1988. 17; 972 karácsonyára vagy 973 kora tavaszára JÁKLI 1996. 27.

³¹ A 29. jegyzetben említett munkák 5 évesnek mondják a szerintük 974-ben megkeresztelt Vajkot.

akkor, hogy a Vajk nevet István koronázása táján is ismerték külföldön.³² Ezért okkal merült fel az a lehetőség, hogy a nagyobbik legenda tudósításának megfelelően Szent Adalbert prágai püspök keresztelte meg 995-ben Vajkot, aki apja keresztény nevét nyerte el a keresztségben.³³

A Vajk-István születéséhez kapcsolódó kérdések után a közvetlen és közvetett adatokat kell vizsgálnunk. Ahogy arra már utaltam, három évszám szerepel a forrásokban Szent István születését illetően. Időben legkorábbra ezt Kézai Simon krónikája tette, aki szerint „az Úr megtestesülésének kilencszázhatvanhetedik esztendejében Géza fejedelem isteni sugallattól intve nemzette Szent István királyt.”³⁴ A 14. századi krónikakompozíció hasonló megfogalmazása után más évszám szerepel. Eszerint Géza „miután isteni jövendölés előre megmondta, az Úr testetöltésének 969. évében, miképpen Szent István király legendájában meg van írva, Sarolttól, Gyula leányától Szent István királyt nemzette.”³⁵ Végezetül a lengyel krónikákban a 975-ös év szerepel István születésével kapcsolatban. A kamienieci évkönyvek rövid értesülése szerint: „a 975-ös évben István magyar király megszületik.”³⁶ A heinrichovi évkönyvek bővebb közlése szerint Géza (Iesse) magyar király elvette feleségül Mesko (Mieszko) lengyel király nővérét, Adelheidot feleségül, aki keresztény volt, s férjét Krisztus hitére térítette. Miután pedig megjelent neki látomásban István protomártír, „megfoganta és megszülte István magyar királyt a 975-ös évben.”³⁷

A közvetlen adatok mellett közvetett híradásokat is felhasználhatunk Vajk születése kapcsán.³⁸ Az 1001-re keltezett pannonhalmi alapítólevélben maga István említi, hogy igyekezett megörökíteni azt a „támogatást, amit Boldog Márton érdemei révén gyermekkoromban (*in puericia mea*) tapasztaltam.”³⁹ Ezt az utalást általában a Koppány elleni 997-ben vívott sikeres harcokra szokták vonatkoztatni.⁴⁰ A nagyobbik István legenda szerint „a kisfiú (*infans*) királyfihoz illő nevelésben részesülve növekedett, miután pedig a gyermekorból (*pueritia*) kinöve a serdülőkorunk épp csak az első lépcsőfokára (*primum gradum adolescentie*) hágott”, apja úgy rendelkezett országa előkelői előtt, hogy fia uralkodjék őutána. A hatalmat 997-ben elnyert Istvánt ifjúnak (*iuvenis*) is nevezi a legenda.⁴¹ A kisebbik István-legenda szerint Géza halála után a főemberek és a nép „a még gyermek” Istvánt (*adhuc puer*) emelték az ország trónjára.⁴² Hartvik-

³² Erre az évrre vö. KRISTÓ 2000. 37.

³³ E feltevésre l. KRISTÓ 2000. 39–40; KRISTÓ 2001. 33–34.

³⁴ SRH I. 172.

³⁵ SRH I. 312; magyar fordítására vö. ÁKÍF 368. (ford. KRISTÓ GYULA); vö. még magyar fordítására Képes Krónika. Fordította GERÉB LÁSZLÓ. Budapest, 1978. 72.

³⁶ GOMBOS, Catalogus I. 145; vö. még MÁLYUSZ, LK 1968. 200.

³⁷ GOMBOS, Catalogus I. 117; vö. még MÁLYUSZ, LK 1968. 200.

³⁸ Ezek felsorolására vö. KRISTÓ, AUSz 1999. 4–5.

³⁹ Magyar fordítására vö. ÁKÍF 39–40. (ford. PITI FERENC)

⁴⁰ Vö. KRISTÓ, AUSz 1999. 4.

⁴¹ SRH II. 381; a fordításra ÁKÍF 276. (ford. THOROCZKAY GÁBOR)

⁴² SRH II. 394; ÁKÍF 304. (ford. THOROCZKAY GÁBOR)

legendája a kisebbik legenda vonatkozó passzusát némileg módosítva azt közli, hogy a „még ifjú” Istvánt (*adhuc adolescens*) trónra ültették.⁴³ Végezetül a 14. századi krónikakompozíció a Koppány elleni 997-re tehető összecsapás kapcsán azt említi, hogy Szent István király már ifjú korában (*iam pridem in adolescentia*) viselte e háborút.⁴⁴ A fenti forrásokban szereplő életkori megjelölések alapvetően három életkori kategóriában említették 997 táján Istvánt: gyermek (*puer*), serdülő (*adolescens*) és ifjú (*iuvenis*). E megjelölések azért lényegesek, hiszen a krónikakompozíciót leszámítva egy kortárs, bár interpolált forrás, s a szentté avatásához kapcsolódó három közel kortárs forrásban szerepelnek ezek a közvetett adatok. Fel kell hívnunk arra is a figyelmet, hogy e forrásokban egyáltalán nem szerepelnek pontos adatok a születésre vonatkozóan, hanem ehelyett olyan általános, s bizonytalan életkori meghatározások, amelyek voltaképpen nem adnak fogódzót, inkább további feltevésekre ösztönöznek.

A fent idézett közvetlen és közvetett adatok alapján a következő feltevések születtek Vajk-István születésére vonatkozóan. Kézai adatával szemben, amelyet romlottnak tekintettek, számos kutató a 14. századi krónikakompozíció 969-es adatát tekintette hitelesnek, s erre az évre helyezte első királyunk születését. Az István névre való keresztelés további közvetett érvet jelentett emellett.⁴⁵ Tovább erősítette ezt a felfogást, amikor az életkorokkal kapcsolatos közvetett források tanúbizonyosságát is idevonták.⁴⁶ Egy másik álláspont a lengyel krónikák adatait fogadta el, s 975-re helyezte Vajk-István születését. E felfogásban része volt a fiatal életkorra való kortárs utalásoknak, viszont az István korai keresztelésére vonatkozó érvet nem használták.⁴⁷ Végezetül azt a hipotézist kell említenünk, amely a közvetett forrásokra támaszkodva teljesen elveti a pontos évszámokat őrző közvetlen források tanúbizonyosságát, s az István fiatal korára vonatkozó, elsősorban a legendákban szereplő utalások miatt 975 utáni időszakra, illetve 980 körülre teszi első királyunk születését.⁴⁸

⁴³ SRH II. 407; „a még serdülő István a főemberek és a köznép kegyéből dicsőséggel apja trónjára emeltetvén”, vö. Szent István emlékezete. 68.

⁴⁴ SRH I. 312–313; ÁKÍF 369.

⁴⁵ Vö. erre pl. HÓMAN 1938. 95; HÓMAN–SZEKFŰ I. 171; CSAPODY 1938. 19; EMBER 1938. 60; DEÉR 1938. 80; MÁLYUSZ, LK 1968. 201–203; SZEGFŰ LÁSZLÓ: Szent István családja. in: Az államalapító. szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest, 1988. 17–19; BOGYAY 1988. 13; JÁKLI 1996. 25–26.

⁴⁶ Erre vö. MÁLYUSZ, LK 1968. 201–203. – ő az *adolescentia*-t 28 éves korig terjedő életkornak értelmezte, amely szerint 997-ben éppen ennyi volt István.

⁴⁷ Vö. DÖRY 1938. 564; BÓNIS GYÖRGY: István király. Budapest, 1956. 28; VAJAY SZABOLCS: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai I. Szerk. KRÁLOVÁNSZKY ALÁN. Székesfehérvár 1967. 68; DÜMMERTH DEZSŐ: Az Árpádok nyomában. Budapest, 1977. 140; KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC: Az Árpád-házi uralkodók. Budapest, 1988. 32; KRISTÓ GYULA: Magyarország története 895–1301. Budapest, 1998. 86.

⁴⁸ 977-re tette PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Budapest, 1899. I. 20; 975 után néhány évvel későbbre gondolt, s 997-ben 18 évesre becsülte Istvánt GYÖRFFY 1977. 112; a 970-es évek második felére, esetleg 980 tájára keltezte Makk Ferenc, vö. KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC: A kilencedik és a tizedik század története. Budapest, 2001. 188;

Hogyan foglalhatunk állást István születésének kérdésében? Amint láttuk az előzőekben, bizonyonnyal nem keresztényként, hanem pogányként született Géza fejedelem fia, s a Vajk nevet viselte hosszú ideig, még megkeresztelése után is használva korábbi nevét. A 972–973-as térítési hullám során kaphatta ugyan az István nevet, de lehet, hogy csak apja vette fel ekkor ezt a nevet, s Vajk csak ezután született, s később nyerte el a keresztény nevet. A közvetlen források ellen szól, hogy kortárs és közel kortárs források, elsősorban a legendák nem jegyezték fel a bizonyonnyal pogány Vajk megszületésének időpontját, így a későbbi források adatai következtetéseken alapulhatnak, így hiteles, biztos adatként nem vehetjük őket számításba. Az is tény azonban, hogy a legendák és más források életkorokra utaló adatai hasonló becsléseken alapulhatnak, így ezek sem tekinthetők kétséget kizáró adatoknak. A közvetett források életkorokra vonatkozó megjegyzéseit illetően korábban Mályusz Elemér, legújabban pedig Kristó Gyula tett figyelemre méltó megjegyzéseket. Mályusz Elemér arra hívta fel a figyelmet, hogy a középkori időfelfogást nagymértékben meghatározta a 7. századi Isidorus Hispalensis nagy hatású, alapvető munkája, az *Etymologiae*, amelyet bizonyosan ismertek és használtak is Magyarországon. Isidorus az emberi életkort hat szakaszra osztotta, ezek az *infantia* (csecsemőkor), a *pueritia* (gyermekkor), *adolescentia* (serdülőkor), *iuventus* (ifjúkor), *gravitas* vagy *senior aetas* (érett, idősebb kor) és a *senectus* (öregkor).⁴⁹ Az *Etymologiae* szerint az *infantia* vagy csecsemőkor 7 éves korig, a *pueritia* vagy gyermekkor 14 éves korig, az *adolescentia* vagy serdülőkor 28 éves korig, a *iuventus* vagy ifjúkor 50 éves korig, a *senior aetas* vagy érett, idősebb kor 70 éves korig tart, míg az öregkor ez után következik.⁵⁰ Mályusz úgy vélte, hogy a közvetett adatok alátámasztják a 969-es születési évet, hiszen Istvánról *adolescens*ként is megemlékeznek ezek a források, s ennek felső határát, a 28-ik esztendőt töltötte be 997-ben István. A *pueritia*-ra való utalásokat azzal hátrította el, hogy szokás volt az *infantia*-t, *pueritia*-t és *adolescentia*-t összefoglalóan első életkorként, *pueritia*-ként említeni.⁵¹ Mályusz szellemes érvelése ugyan sok kutatót meggyőzött, de kétségtelenül voltak feltevésének gyenge pontjai.⁵² Ezek sorában említhetjük, hogy az *adolescens* fogalom felső határát használta csak, holott a nagyobb legenda a serdülőkor első lépcsőjét említette, ami ezt az értelmezést aligha engedi meg. Egyáltalán nem számolt a *pueritia* Isidorusnál említett életkorával, s kizárólag az *adolescens* fogalmat használta István születésének meghatározásánál. Legújabban Kristó Gyula vizsgálta ezeket az életkori fogalmakat részletesen. Elemzése szerint a *pueritia* és az *adolescentia* fogalmi

980-ra tette Erdélyi 1933. I. 39; legújabban 980 tájára, 979–981 közé helyezte KRISTÓ, AUSz 1999. 8–9; vö. még KRISTÓ 2000. 37; KRISTÓ 2001. 31.

⁴⁹ MÁLYUSZ, LK 1968. 202; vö. erre még GUREVICS 1974. 105.

⁵⁰ Vö. ISIDORUS HISPALENSIS: *Etymologiae*. Ed. LINDSAY, W. M. Oxonii–Londini–Novi Eboraci, 1911. XI. 2, 1–8., vö. még MÁLYUSZ, LK 1968. 202. o. 24. jegyzet; KRISTÓ, AUSz 1999. 5. o. 14. jegyzet; VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Szent István felövezéséről. Hadtörténelmi Közlemények (1989). (továbbiakban: VESZPRÉMY, HK 1989) 10.

⁵¹ Vö. MÁLYUSZ, LK 1968. 202–203.

⁵² Vö. erre VESZPRÉMY, HK 1989. 10. o. 53. jegyzet.

dominálnak a forrásokban. Felfogása szerint István már kinőhetett a *pueritia* életkori szakaszából, s bekerülhetett a következő szakaszba, az *adolescencia* korába, azaz az isidorus-i értelmezés szerint 15–17 éves lehetett. Véleménye szerint nem annyira az isidorus-i értelmezést használták a magyar források, hanem inkább a bibliai felfogást, amely ettől eltérő volt; a *puer* fogalom a 2–3 évesre is érvényes volt, sőt a 16 évesre is használták. Összegzése szerint a 980–982-ben született István 997-ben 16–17 éves lehetett, s egyaránt érvényes lehetett rá a bibliai értelemben vett *puer* és *adolescens* fogalom.⁵³ Véleményem szerint roppant nehéz eldönteni, hogy vajon a legendák hogyan értelmezték az életkori fogalmakat: a pontosan meghatározott isidorus-i leírást követték-e vagy pedig a jóval nehezebben rekonstruálható bibliai életkorok szerint utaltak István életkorára. A másik problémát az jelenti, hogy a *puer* és *adolescens* fogalmak váltakozó használata bizonytalanságot tükröz az idézett forrásokban, amelyek egyáltalán nem lehettek tisztában István születésének idejével, korával az események idején. Azt is meg kell említenünk, hogy a *puer*, *adolescens* fogalmak mellett a nagyobbik legenda még ifjúnak, *iuvenis*nek is említi Istvánt. Így e fogalmak váltakozó használata inkább az idézett források bizonytalanságát jelzi; vélhetően ugyanúgy a visszakövetkeztetés módszerét használták, mint amikor a krónikakompozíció pontos évszámot adott meg István születési időpontjával kapcsolatban.

Összegezve a fentieket, arra a következtetésre juthatunk, hogy István pontos születési időpontját a rendelkezésre álló források alapján nem állapíthatjuk meg. Lehetséges, hogy a 972–973-as térítési hullám idején kapta az István nevet, ebben az esetben a krónikakompozíció 969-es adata talán még helytálló is lehetne, s Vajk 997-ben *adolescens* és *iuvenis* volt a középkori életkori meghatározások szerint. A másik, ezzel legalább egyenrangú lehetőség, hogy jóval később keresztelték meg (995 táján), apja keresztény nevét kapta a keresztségben, s 997-ben még csak az ún. 14–28 év közti serdülőkorban lehetett, azaz 969 és 983 között láthatta meg a napvilágot Esztergomban. Úgy vélem, hogy ezen belül 975 táján vagy esetleg a 970-es évek második felében szülehetett Vajk, aki 997-es hatalomra kerülésekor még meglehetősen fiatal lehetett, tehát mindenképpen illett rá az *adolescens* minősítés. Vajk-István ifjú voltát közvetve igazolhatja Koppány 997. évi hatalom átvételi kísérlete Géza fejedelem halálát követően. Ha egy vélhetően 20 év körüli, de talán még annál is fiatalabb, az isidorus-i *adolescens* kor első felében levő Istvánt feltételezünk, érthetővé válik, hogy az alkalmasság (*ideoneitas*) pogány értelmezését felhasználva a nála bizonyos idősebb Koppány megkérdőjelezhette Vajk öröklését és a fejedelmi méltóságot a *senioratus* jogán és katonai erőt felvonultatva próbálta megszerezni. Koppány kísérlete sikertelennek bizonyult, a fiatal István a német lovagokra támaszkodva legyőzte ellenfelét, s biztosította hatalmát.

⁵³ KRISTÓ, AUSz 1999. 8–9.

Sándor László Tóth

THE CHRONOLOGICAL PROBLEMS OF THE BIRTH
OF VAJK-STEPHEN

The study examines the exact date of the birth of the first Hungarian king, Saint Stephen (1000–1038). According to a theory based on the information of the fourteenth-century chronicle-compilation (*Chronicon Pictum*) and on the probable date of the baptism of Stephen's father, Duke Géza (around 972) Stephen was born in 969. Another hypothesis based on the testimony of Polish chronicles put this event at 975. Other scholars argued, that the dates provided by these medieval chronicles cannot be taken for granted; and, on the basis of indirect pieces of information referring to his very young age they fixed the birth of Stephen at around 980. The author of the study emphasizes the fact that the first Christian Hungarian ruler was born as Vajk (*Waic*) and he used this pagan name as grand duke (997–1000) at least up to his coronation in 1000, and afterwards his Christian name was recorded in all cases. The author maintains, that the date of Vajk's baptism might be in 972 or in 995, thus it cannot help in solving the chronological problem of his birth. The exact dates of the chronicles cannot be regarded as authentic because the early parts of the fourteenth-century chronicle-composition do contain – with the exception of Saint Stephen – only the dates of death and the duration of the rule of the Hungarian kings in the Arpadian age. The indirect references (*puer, adolescens, iuuenis*) to St. Stephen's age in his legends, in the fourteenth-century chronicle-composition, and in the foundation charter of the Benedictine monastery in Pannonhalma seem too general and hard to interpret appropriately. According to the author of the study the birth of Vajk-István may be put at around 969–983: probably at around 975 or at the second half of the '70s, since he was quite young in 997 when his opponent Koppány tried to oust him after the death of Duke Géza.

· 8

A TEMES MEGYEI TISZTIKAR LEGKORÁBBI KIADVÁNYAI

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy áttekintsük a Temes megyei tisztkar legkorábbi kiadványait, s e források alapján néhány fontos következtetést vonjunk le. Végezetül – mivel a szóban forgó oklevelek közül napjainkig csupán csak kettő jelent meg nyomtatásban – közreadjuk az eddig publikálatlan diplomák szövegét is.

A kutatók jelenleg azt a nézetet vallják, hogy a nemesi megye kezdetei ugyan a zalai szerviensek 1232. évi ítéletleveléhez (kehidai oklevél) köthetők, mégis magának a nemesi megye intézményének az országos elterjedése csak a 14. században következett be. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a nemesi megye kialakulásának a 13. század első felében megindult folyamatát egy időre elakasztotta a mongol pusztítás, majd pedig az említett évszázad végére kiépülő tartományúri berendezkedés. Ehhez még hozzátehetjük: az oligarchák uralmának végleges felszámolása csak az utolsó „kiskirály”, Babonics János 1323. évi legyőzésével valósult meg, azaz csak ettől az időtől fogva beszélhetünk konszolidált hatalmi viszonyokról a Magyar Királyság határain belül.¹

A fentiekből adódóan a vizsgálódásaink keretétül szolgáló időszakot – némileg önkényesen – 1301 és 1342 közé tettük. Itt jegyezzük meg: az ezt megelőző periódussal azért nem foglalkozunk, mert az – nagyjában-egészében – a királyi vármegye történetéhez tartozik, tudniillik a Temes megyével kapcsolatos Árpád-kori forrásanyagban szolgabíráknak nem akadtunk a nyomára. Az sem mellékes körülmény továbbá, hogy

¹ A nemesi megyével foglalkozó régebbi szakirodalom két legfontosabb munkája: GÁBOR GYULA: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Budapest 1908; HOLUB JÓZSEF: Zala megye története a középkorban. Pécs 1929. Az újabb munkák közül az alábbiak érdemelnek figyelmet KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988. Kristó Gyula ebben a monográfiában minden egyes megye esetében nyomon követi a nemesi megye kialakulásának körülményeit is! Az általa közölt adatokra is építve készítette el Zsoldos Attila azt a térképet, amely az egyes magyarországi megyékkel kapcsolatosan feltüntette a szolgabírák első ismert említésének, illetve az első ismert megyei kiadvány keltének az évét. ZSOLDOS ATTILA: A megyei intézmény a 14. század második felében. In: Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század). Főszerk.: KRISTÓ GYULA. Szerk.: ENGEL PÁL–MAKK FERENC. Budapest 1994. (a továbbiakban: KMTL) 488–489. k. Ezen a térképen Temes megye esetében az 1337. év szerepel. A fenti vizsgálódások eredményeként ezt az évet 1321-re módosíthatjuk. Ld. még: ENGEL PÁL: Nemesi megye. Uo. 484; ENGEL PÁL–KRISTÓ GYULA–KUBINYI ANDRÁS: Magyarország története 1301–1526. Budapest 1998. 104–107. Külön említést érdemel, hogy a közelmúltban megjelent Pest megye történetének modern, monografikus feldolgozása, amely részletesen tárgyalja a nemesi megye működését is. TRINGLI ISTVÁN: Pest megye a késő középkorban. In: ZSOLDOS ATTILA–TORMA ISTVÁN: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Budapest 2001. 145–194.

az 1301 előtti kútfők csak Temes megye meglétéről, illetve a temesi ispánok (*comites*) személyéről, valamint bizonyos esetekben – témánk szempontjából lényegesnek nem tekinthető – tevékenységéről tájékoztatnak.²

A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti anyagának, továbbá Fekete Nagy Antal: *A Temesi Bánság Okmánytára* címet viselő, kéziratban maradt munkájának, valamint az Anjou-kori oklevéltár eddig megjelent köteteinek az átvizsgálása után világossá vált: az 1301 és 1342 közti időszakból összesen öt olyan oklevél maradt fenn, amelyet a Temes megyei tisztikar, vagyis a megye ispánja (alispánja) és a szolgabírák adtak ki. A szóban forgó öt oklevél az alábbi időpontokban keletkezett: 1321. december 15., 1335. szeptember 12., 1336. február 20., 1337. április 22. és 1338. október 27. Közülük az első kettő nem található meg az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében, tudniillik ezek az oklevelek, amelyek egykor a Baththyány család körmendi levéltárában voltak, az idők során – valószínűleg a II. világháború alatt vagy nem sokkal azt követően – megsemmisültek. Ennek ellenére szövegük ma is tanulmányozható, mert Fekete Nagy Antal akkor, amikor *A Temesi Bánság Okmánytára* címet viselő forráskiadványának az anyagát összeállította, szó szerinti másolatot készített róluk. Az 1321. december 15-én kelt oklevél eredeti példányát még Turchányi Tihamér is használta, aki 1903-ban megjelent munkájában regesztát közölt arról.³ Az 1336-ban, 1337-ben, illetve 1338-ban keletkezett három oklevél eredeti példányát viszont ma az Országos Levéltárban őrzik: az első jelzete Dl. 40721, a másodiké Dl. 51054, a harmadiké pedig Dl. 40789. Az általunk vizsgált öt oklevél közül csupán kettőnek, az 1336. február 20-án és az 1337. április 22-én keletkezettnek létezik nyomtatott kiadása. Az 1336. évit a Duna–Tisza–Maros-köz középkori történetének jeles romániai kutatója, Costin Feneșan 1977-ben a Ștefan Mețeș 85. születésnapja alkalmából készült emlékkönyvbe írt tanulmánya mellékleteként *in extenso* formában közzétette.⁴ Mivel ehhez a kiadványhoz Magyarországon nem könnyű hozzájutni, ráadásul – véleményünk szerint – Costin Feneșan egy helyen igencsak téves olvasatot adott, ezért mindenképpen indokoltnak tartjuk ezen

² KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon, i.m. 463–465. PETROVICS ISTVÁN: A Duna–Tisza–Maros-köz és Temesvár egyházi viszonyai a középkorban. Történelmi vázlat tényekkel és kérdőjelekkel. In: BÁRDI NÁNDOR–FLEISZ JÁNOS–PÁL JUDIT (szerk.): Erdélyi város-történeti tanulmányok. Csíkszereda 2001. 44–50.

³ TURCHÁNYI TIHAMÉR: A Délvidék történetére vonatkozó oklevél-kivonatok. In: Történelmi és Régészeti Értesítő. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat Közlönye 19 (1903) 83–95. FEKETE NAGY ANTAL: A Temesi Bánság Okmánytára 1093–1590. Kézirat. FEKETE NAGY ANTAL hagyatéka. Magyar Országos Levéltár. P szekció 1732. Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjtemény. Anjou-kori Oklevéltár (Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia). Szerk.: KRISTÓ GYULA: I–VI. (1301–1322); BLAZOVICH LÁSZLÓ–GÉCZI LAJOS: VII. (1323); BLAZOVICH LÁSZLÓ: VIII. (1324); GÉCZI LAJOS: IX. (1325); BLAZOVICH LÁSZLÓ–GÉCZI LAJOS: X. (1326); ALMÁSI TIBOR: XI. (1327); Uő.: XII. (1328); PITI FERENC: XXIII. (1339); Uő.: XXIV. (1340), Budapest–Szeged 1990–2001.

⁴ COSTIN FENEȘAN: Noi informații privind iobăgimea din Banat în secolul al XIV-lea. In: Ștefan Mețeș la 85 de ani. Cluj-Napoca 1977. Din publicațiile Arhivelor Statului Cluj-Napoca. Nr. 2 [8]. Serie nouă. 225–229.

oklevélnek is a jelen tanulmányban történő közzétételét. Ezzel szemben az 1337. április 22-én kelt oklevél publikálásától e helyütt eltekinthetünk, hiszen az megbízható olvasatban és *in extenso* formában két korábbi hazai okmánytárban is napvilágot látott.⁵

Az öt oklevél közül csak egyben, a legkorábbiiban szerepel keltezési hely. Ez nem más, mint Temesvár. Az a körülmény, hogy a megyei tisztikar okleveleinek kibocsátási helyét a legkorábbi, tehát az 1321-ben kiadott diploma őrizte meg, kétségtelenül felértékeli ennek az információnak a jelentőségét, s valószínűsíti azt, hogy a többi okmányt is Temesvárott állították ki. A megyei törvényszék (*sedes iudiciaria, sedria*) napját mind az öt oklevél keddre (*feria tertia*) teszi.⁶ Valamennyi oklevél említést tesz a szolgabírákról (*iudices nobilium*): egy esetben név szerint sorolja fel őket: István, Gergely, Mihály (1321), kétszer a számukat adja meg: *quatuor iudices nobilium* (1336 és 1337), két esetben pedig arra történik utalás, hogy az oklevelet az alispán és a szolgabírák együttesen adták ki (1335, 1338). Magától értetődő módon mind az öt oklevélben olvashatunk a megye élén álló tisztviselőről, az ispánról (*comes*), akit a király nevezett ki, vagy az őt helyettesítő, az ispán familiárisának számító alispánról (*vicecomes*). Az oklevelek nemcsak magáról a tisztségről tesznek említést, hanem megadják az ispán/alispán nevét is. Az ispánnal és az alispánnal kapcsolatosan – érdekes módon – négy oklevélben a Miklós név szerepel, ám csak egy esetben találkozunk a keresztnév mellett „családnévvel”: Tót Miklós (1338: *Nicolaus dictus Tot*). Az 1321. és 1337. évi oklevélben a szolgabírák mellett a temesi ispánok, [Nevnai Treutel] Miklós és [Toldi] Csóka mesterek bukkannak fel – akiknek családi hovatartozását egyébként részben az említett diplomák, részben pedig más források révén tudjuk megállapítani –, míg a többiben az alispánról olvashatunk. Treutel Miklós és Toldi Csóka ispánokat, illetve a másik három alispánt mesternek (*magister*) nevezik a vizsgált források. A Temes megyei tisztikar által kibocsátott oklevelekben említett ispánok, illetve alispánok közül csupán Treutel Miklósról és Toldi Csókáról rendelkezünk bővebb ismeretekkel.

Temes megye 14–15. századi ispánjainak és alispánjainak a listáját legutóbb Engel Pál állította össze Magyarország világi archontológiája 1301–1457 című munkájában.⁷

⁵ Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. Másolta és gyűjtötte PESTY FRIGYES. A Magyar Tudományos Akadémia Tört. Bizottsága rendeletéből sajtó alá rendezte ORTVAY TIVADAR. I. 1183–1430. Pozsony 1896. Temesvármegye és Temesvárváros története IV. 44–45., NAGY IMRE–TASNÁDI NAGY GYULA: Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Budapest 1878–1920. III. 347–348. Az oklevél magyar nyelvű regesztáját ld. A nagykállói Kállai-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai.) I–II. Budapest 1943. I. 119. Az oklevél román nyelvű fordítását ld. Documente privind istoria României. Documenta Romaniae historica. Veacul XIV. C. Transilvania. Vol. III. (1331–1340). București 1954. 409–410.

⁶ A nemesi megye és a vármegyei törvényszék kapcsolatát Csukovits Enikő vizsgálta. CSUKOVITS ENIKŐ: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. Történelmi Szemle 39 (1997) 363–386.

⁷ ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája. 1301–1457. I–II. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5. Budapest 1996. 202–205. A temesi ispánok listájának korábbi összeállítása Pesty Frigyes nevéhez fűződik. PESTY FRIGYES: Temes vármegye főispánjai, a temesvári pasák és tartományi elnökök. Magyar Történelmi Tár 12 (1863) 159–237.

Ezt a listát az általunk vizsgált kútfők segítségével még tovább pontosíthatjuk. Az 1335. szeptember 12-én kelt oklevél, amelyet Miklós mester temesi alispán és a szolgabírák adtak ki, említést tesz Tamás mesterről, aki ekkor minden kétséget kizáróan Temes megye ispánja volt (... *magister Thomas comes Thimisiensis domi non fuit...*). Mivel Tamás mesterről csupán ez az egyetlen adat maradt fenn, így családi hovatarozását nem tudjuk meghatározni. 1335-ben való felbukkanása alapján viszont valószínűsíthető, hogy [Jánki] „Pap” Miklós után lett Temes megye ispánja, őt magát pedig Toldi Csóka váltotta fel ebben a tisztségben. Az ugyanebben az oklevélben szereplő temesi alispán, Miklós mester pedig ugyanaz a személy lehet, aki a négy szolgabíróval együtt kiadta az 1336. február 20-ai oklevelet. Sajnos, a rendelkezésre álló információk alapján Miklós mester családi kapcsolatait nem tudjuk rekonstruálni. Engel Pál összeállításával összefüggésben még annyi megjegyzés kívánkozik ide, hogy Nevnai Treutel Miklóst már egy 1316. január 7-én kelt oklevél temesi ispánként említi,⁸ vagyis Engel adatával ellentétben Treutel Miklós nem 1318-ban, hanem 1316-ban – sőt, minden bizonnyal ennél is korábban – került Temes megye élére.

A vizsgált források rendkívül fontosnak tekinthetők, hiszen egyértelműen bizonyítják, hogy Temes megye a 14. század 20-as, illetőleg 30-as éveiben már nemesi megyeként áll előttünk. A királyi vármegyéből nemesivé történő átalakulás folyamatáról okleveles adatok nem maradtak fenn, de azt most már biztosan állíthatjuk, hogy ez az átalakulás 1321-re végbement. Az 1321. évi oklevél azt bizonyítja, hogy Temesvár már a kezdetektől fogva a nemesi megye székhelye volt, hiszen sedriahelynek számított. A nemesi megyévé váló átalakulás Temes megye esetében nem járt együtt székhelyváltással, ugyanis a királyi vármegyének szintén a Bega, azaz akkor a Temes partján található ispáni vár és preurbánus város volt a központja. A 14. század második feléből, illetőleg a 15. századból származó adatok azt bizonyítják, hogy a megyei törvényszéket a későbbiek során is a keddi napon tartották, s sedriahelynek Temes megyében csak a királyi földesúri városnak számító Temesvár tekinthető.⁹ Ebben nyilvánvalóan meghatározó szerepet játszott Temesvár földrajzi fekvése, úthálózati csomópont jellege.

Mellőzve e helyütt a vizsgált oklevelek részletes elemzését, azok tartalmával kapcsolatosan most csupán a következő megjegyzésekre van lehetőségünk. A szóban forgó kútfők azt bizonyítják, hogy már a 14. század első felében fontos szerepet játszott a Duna–Tisza–Maros-közben a Bár-Kalán nemből származó szeri/szödi Pósa család őse, Pósa, valamint a Himfi család két tagja, Him fia László és Pál.¹⁰ Az oklevelekben említett helységek közül kiemelkedik Sadan (Feneşannál Gadan!), amely a Temesvártól északra található Mezőzsadánnyal (ma: Corneşti, Románia) azonos. E falu közelében feküdt a későbbiek során elpusztult Háromárok és Fele, amely települések neve

⁸ Anjou-kori oklevéltár IV., i. m. a 223. és 224. számú regeszta között.

⁹ Például: 1351. augusztus 2. = DI. 41167; 1392. szeptember 17. = DI. 91993.; 1496. október 4. = DI. 86024. Vö. CSUKOVITS ENIKŐ: Sedriahelyek, i. m. 366, 368, 384.

¹⁰ ENGEL PÁL: Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája. Középkori magyar genealógia. [CD-ROM, Arcanum Digitéka] MTA Történettudományi Intézete. Budapest 2001.

Háromároki Sárhajúnak mondott Pál (*Paulus dictus Sarhau de Haromaruk*), valamint Felei Fábián (*Fabianus de Fele*) nevében bukkan fel a vizsgált kútfőkben. Nem hagyhatjuk továbbá szó nélkül azt aényt, hogy miután Feneşan Mezőzsadány nevét Gadanak, s nem Sadan-nak olvasta, ezért a szóban forgó települést nem is tudta azonosítani.¹¹

Az oklevelek közlésével összefüggésben a következőket kívánjuk megjegyezni. A forrásokat úgy adjuk közre, ahogy azok Fekete Nagy Antal olvasatában a Temesi Bánság Okmánytárában található. Az okleveleket megelőző magyar nyelvű regeszták szintén Fekete Nagy Antaltól származnak. Mivel az 1321. és 1335. évi oklevelek eredeti példánya megsemmisült, ezért csak az 1336. és 1338. évi diplomák esetében nyílt lehetőségünk arra, hogy Fekete Nagy Antal olvasatát egybevevessük az eredeti kútfőkkel. Az eredeti oklevelek áttanulmányozása megerősítette Fekete Nagy Antal olvasatának helyességét. Itt kívánunk kitérni arra a fentebb már jelzett problémára, hogy az 1336. évi oklevél kapcsán egy szövegrészt illetően elfogadhatatlannak tartjuk Costin Feneşan olvasatát. Arról van szó ugyanis, hogy Feneşan a *clamis* (köpeny) szó tárgyesetét (*clamidem*) tévesen *Davidem*-nek olvasta. Ebből adódóan nála a következőképpen alakul az oklevél szövege: „... *qui magister Paulus ipsius hominis, uidelicet iobagionis Fabiani, unum equum, duas marcas uallentem, potencialiter absque iudicio abstulisset et post hoc cum secundario idem homo pro suo equo iuisset, unus filius ipsius magistri Pauli Dauidem, eiusdem filium, potencialiter abstulisset et sic desolationem per ipsum magistrum Paulum haberet...*”. A további apróbb olvasati eltéréseket nem kívánjuk részletezni, csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy az oklevél keltét Feneşan február 20-a helyett 16-ára teszi, ami szintén elfogadhatatlan.¹²

*

¹¹ COSTIN FENEŞAN: Noi informații privind iobăgimea din Banat, i.m. 225–228.; Zsadányra ld. ORTVAY TIVADAR: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. I–II. Budapest 1891–1892. I. 456–457. CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Budapest 1890–1913. II. 72.; MILLEKER BÓDOG: Délmagyarország középkori földrajza. Temesvár 1915. 260.; ENGEL PÁL: A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései. (1554–1579). Dél-alföldi Évszázadok 8. Szeged 1996. 154. Fele falura ld. MILLEKER BÓDOG: Délmagyarország középkori földrajza, i.m. 182., ENGEL PÁL: A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései, i.m. 53; Háromárokra ld. CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza, i.m. II. 41., MILLEKER BÓDOG: Délmagyarország középkori földrajza, i.m. 192.

¹² COSTIN FENEŞAN: Noi informații privind iobăgimea din Banat, i.m. 227. A *clamis* szóra ld. A magyarországi középkori latinság szótára (*Lexikon Latinitas Medii Aevii Hungariae*) II/1. C. 107.

1.

1321. december 15.

Miklós mester temesi ispán, valamint István, Gergely és Mihály szolgabírák a Him fia László által Izsép fia Péter ellen indított pert királyi parancsra elhalasztják.

Eredeti, hártján, hátlapján két zárópecsét töredékeivel. Herceg Batthyány család levéltára Körmenden. Miscell. Heimiana. N. 38.

Nos magister Nicolaus comes Themisiensis, Stephanus, Gregorius et Michael iudices nobilium de eodem damus pro memoria, quod causam quam Ladislaus filius Heem contra Petrum filium Isep feria tertia proxima post octavas sancti Nicolai confessoris coram nobis movere habebat, ob preceptum domini regis ad feriam tertiam proximam ante octavas Epiphaniarum Domini duximus prorogandam. Datum in Themeswar, die et termino prenotatis, anno Domini M^oCCC^o vicesimo primo.

Kívül: Pro Ladislao filio Heem contra Petrum filium Isep ad dictarum presentium prorogataria (sic!).

Az oklevél újabb keletű magyar nyelvű regesztáját ld. Kristó Gyula (szerk.): Anjoukori oklevéltár, i. m. VI. 353. sz.

2.

1335. szeptember 12.

Miklós mester temesi alispán és a szolgabírák a Lippai Fodor Pál és Háromároki Sárhajú Pál által rokonuk, Lőrinc kirablása miatt Sár Domokos fia Mihály, szolgálja, Laursauz Mihály és jobbágya, Pál ellen indított pert királyi parancsra elhalasztja.

Eredeti, hátlapján három gyűrűs zárópecsét töredékeivel. Herceg Batthyány család levéltára Körmenden. Miscell. Heimiana. N. 68.

Nos magister Nicolaus vicecomes Themisiensis et iudices nobilium de eodem damus pro memoria, quod cum Paulus dictus Fodor de Lipa et Paulus dictus Sarhau de Haromaruk pro spoliatione et dimembratione Laurencii fratris ipsorum Michaelium filium Dominici dicti Sar ad nostram citassent presentiam Michaelium dictum Laursauz(?) suum servientem et Paulum suum jobagium servitorem feria tertia proxima post festum Nativitatis beate virginis Marie pro termino assignando, ipso termino adveniente predicti Paulus de Lipa et Paulus de Haromaruk comparuerunt personaliter, pro predicto vero Michaelie filio Dominici comparuit Dominicus suus serviens, qui exhibuit literas domini regis super hoc, ut ipsum Michaelium iudicare non deberemus unde quia magister Thomas comes Thimisiensis domi non fuit, ad quindenas predicti termini ipsam causam prorogavimus partibus predictis coram nobis comparendi et predictus

magister Thomas super predictam literam domini regis arbitretur. Datum in termino prehabito, anno domini M^oCCC^oXXX^{mo} quinto.

Kívül: Prorogatoria pro Paulo de Lipa et Paulo de Harumaruk contra Michaellem filium Dominici dicti Sar.

3.

1336. február 20.

Miklós mester Temes vármegye alispánja és a szolgabírák a Felei Fábián által Himfia Pál mester ellen indított pert, mely szerint Pál egyik jobbágyától egy lovat és egy köpenyeget Zsadányban elvett, ítélelhozatal végett elhalasztja.

Eredeti, hátlapján egy ovális zárópecsét felének nyomaival és három gyűrűs zárópecsét töredékeivel. Orsz. Levéltár. Múz. lvt. Törzsanyag. [Dl. 40721]

Nos magister Nicolaus vicecomes Themesiensis et quatuor iudices nobilium de eodem damus pro memoria, quod cum secundum continentiam priorum litterarum nostrarum feria tertia proxima post dierum cinerum magister Paulus filius Heem contra Fabianum de Fele coram nobis comparere debuisset, ipso termino adveniente partes comparuerunt, ut debeant, tandem predictus Fabianus contra predictum magistrum Paulum proposuit per hunc modum, ut unus jobagio de possessione ipsius magistri Pauli recepta licentia libere ad se videlicet Fele venisset et demum ad Sadan ad ecclesiam ivisset, qui magister Paulus ipsius hominis videlicet jobagionis Fabiani unum equum duas marcas vallentem potentialiter absque iudicio absque iudicio [sic!, kétszer] abstulisset et post hoc cum secundario idem homo pro suo equo ivisset, unus filius ipsius magistri Pauli clamidem eiusdem similiter potentialiter abstulisset et sic desolationem per ipsum magistrum Paulum haberet. Qui magister Paulus audiens ipsam propositionem non respondit, sed a nobis iustitiam postulavit dicendo, ut ipse Fabianus nec diem sue propositionis exposuisset, nec nomen ipsius sui jobagionis nominasset, nec haberet aliquam rationem, ut causam ipsius hominis vel dampna possit requirere, unde nos partium propositionibus auditis ipsam causam ad octavas predicti termini prorogavimus cum nobilibus provintie arbitrandi in quibus vel pro quanto ipse Fabianus in executione ipsius cause contra antedictum magistrum Paulum teneatur. Datum is termino prehabito anno domini M^oCCC^oXXX^{mo} sexto.

Kívül: Memorialis pro magistro Paulo filio Heem contra Fabianum de Fele.

1338. október 27.

Tót Miklós mester temesi alispán és a szolgabírák bizonyítják, hogy Szeri Pósa mester szervienesei, Miklós és András panasza tárgyában, mely szerint a tőlük ellopott két ló Zsadányban Him fia Pál mester házában van, Bakó és Gyenge István ispánok vizsgálatot tartottak, de a két lovat nem találták Pál mester házában.

Eredeti, hátlapján két gyűrűs zárópecsét nyomaival. Orsz. Levéltár. Múz. lvt. Törzsanyag. [OL. DI. 40789]

Nos magister Nicolaus dictus Tot vicecomes Thimusiensis et iudices nobilium de eodem damus pro memoria, quod feria quinta proxima ante festum beati Demetrii martiris accedentes ad nostram presentiam Nicolaus et Andreas servientes magistri Pouse de Scer et dixerunt, quod duos equos ipsorum furtive recepissent, qui equi nunc essent in Sadan in domo magistri Pauli filii Heem et petiverunt nostros homines, cum quibus in domo ipsius magistri Pauli ipsos equos requirerent et adsumpserent ad confusionem capitis ipsorum, ut ipsos equos in domo predicti magistri Pauli invenirent. Unde nos misimus comitem Bako et unum ex nobis, comitem Stephanum dictum Genge, qui ad nos reversi nobis retulerunt, ut predicti Nicolaus et Andreas cum ipsis curiam et domum predicti magistri Pauli inquirere et requirere fecissent et ipsos equos ibi invenire non potuissent. Datum feria tertia proxima post predictum terminum, anno domini M^o CCC^o XXX^{mo} octavo.

Kívül: Iudicialis pro magistro Paulo filio Heem contra Nicolaum et Andream servientes magistri Pouse.

István Petrovics

THE EARLIEST CHARTERS ISSUED BY THE OFFICERS OF THE
COUNTY OF TEMES

The author has collected and examined the charters from the period between 1301 and 1342 that were issued by the *(vice)comites* and the elected judges (*iudices nobilitium*) of the county of Temes. His research into the medieval history of the county of Temes clarified that altogether five charters of the above type have come down to posterity from the first half of the fourteenth century. With the help of these charters – of which only two have previously been published – the author proves that the royal county of Temes had gone through fundamental changes in the late thirteenth century, resulting in the emergence of the noble county, i.e. the self-governing corporation of the lesser nobility. The first written document referring to the existence of the noble county of Temes is from the year 1321.

**ADALÉKOK A JOHANNITA MAGYAR–SZLAVÓN (VRÁNAI)
PERJELSÉGRE KIRÓTT RENDI ADÓK KÉRDÉSÉHEZ**

Engel Pál emlékének

A *Történelmi Szemle* hasábjain 1997-ben publikált magyar vonatkozású johannita oklevelek kapcsán¹ 1996 kora nyarán Engel Pál velem is megosztotta rövid máltai tartózkodásának tapasztalatait, s még rövidebb vallettai levéltári kutatása során támadt kiábrándultságát. Ugyanakkor arra buzdított, sőt, kifejezetten segített abban, hogy a johanniták történetével foglalkozva feltétlenül térképezzem fel a máltai levéltár általa nem látott részeit, hiszen ott még lappanghat magyar anyag, még ha sommás ítéletét már akkor megfogalmazta a források gyér számáról. Első, 1998-as levéltári kutatásaim² után jeleztem felé, hogy számos magyar vonatkozású dokumentumra bukkantam, de sajnos az újabb, 2002-es eredményeket már nem érthette meg. Pedig bizalmát és önzetlen segítségét több mint száz 14–15. századi, Máltán őrzött magyar vonatkozású johannita oklevél napvilágra hozatalával „háláltam meg”,³ amelyek segítségével – véleményem szerint – a magyar rendtartomány jelentősége is árnyaltabban rekonstruálható és értékelhető.⁴

A Magyarországon eredetiben vagy másolatban fellelhető források szinte teljesen hallgatnak a kivetett és befizetett rendi adókról: mind azok mértékéről, mind pedig a befizetés pusztá tényéről. A rend központi levéltárában folytatott kutatások arról győztek meg, hogy ennek a hiánynak nem csupán az európai átlagnál jóval nagyobb mértékű forráspusztulás áll a hátterében, hanem az a tény is, hogy a befizetésekről meglehetősen esetlegesen készültek írásos feljegyzések, s ezek is csak az adott pénzügyi évben⁵ bírtak jelentőséggel, így megőrzésük nem vált általánossá a rendházakban. A befizetések mértékének, illetve egy adott perjelség által fizetett összegnek az értéke-

¹ ENGEL PÁL: 14. századi magyar vonatkozású iratok a johannita lovagrend máltai levéltárából, *Történelmi Szemle* 39 (1997): 112–113. (a továbbiakban: ENGEL 1997).

² Malta Center, Hill Monastic Manuscript Library, Collegeville (USA). Heckman Ösztöndíj.

³ National Library of Malta, Valletta. Klebelsberg Kunó Kutatói Ösztöndíj, NKÖM.

⁴ Engelhez hasonlóan az oklevelek szövegét is közlöm.

⁵ A rodoszi adminisztráció március 25-i évkezdetet használt, tehát ekkor kezdtek új másolati könyvet. Az európai perjelségek azonban leginkább a rend védőszentjének, Keresztelő Szent Jánosnak az ünnepét tekintették évfordulónak (június 24.). Mindazonáltal, a generális káptalan, amelyet gyakran öszre hívtak össze, elrendelhetett ezektől eltérő időpontot is az elszámolások és az adók benyújtására.

lése előtt természetesen célszerű röviden áttekinteni, milyen típusú „támogatással” segítették a rend egyes rendházai, *preceptoriumai*⁶ a rend központját.

A johannita szerzetes lovagrend pénzügyi alapját az európai rendtartományok rendházai által befizetett adók biztosították a rend létrejöttének pillanatától. Olyannyira, hogy a rend adminisztratív alapegységének, a *preceptorium*nak egyik alapvető feladata volt, hogy előteremtse a szentföldi, majd ciprusi, illetve rodoszi központ kiadásainak fedezetét.⁷ Ily módon a *preceptor* egyik legfontosabb feladata a leghatékonyabb gazdálkodás megszervezése volt, legtöbbször az adott adminisztratív egységhez (nem feltétlenül rendházhoz) tartozó földek megművelése vagy bérbe adása. A *preceptor* a birtokokból és egyéb ingóságokból származó jövedelmek egy részét beszolgáltatta – a tartományi mesteren vagy perjelen keresztül – a központnak különböző jogcímenek: *responsiones*, *arreragia* vagy *debita*, *tallia* vagy *taxa*, *mortuaria*, *vacantia*, *spolia*, *iocalia*, *passagia*, *elemosina*, illetve *pitantia*.⁸ Mértékét tekintve a legjelentősebb a *responsio* címen fizetett adó volt. Jóllehet már a rend létrejöttkor történtek kísérletek a *responsio* mértékének meghatározására,⁹ a legkorábbi időszakban minden olyan felesleget el kellett küldeni a központnak, amely nem számított létszükségletnek. A rendi statútumok tanúsága szerint azonban ez a gyakorlat visszaélésekre adott alkalmat, amennyiben a *preceptorok* egy része időnként eltérően értelmezte a „létszükséglet” fogalmát. Ezért az 1262-es generális káptalanon rögzítették, s később többször megerősítették, hogy a perjeleknek számadáskönyvet kell vezetniük,¹⁰ s a bevétel bizonyos hányadát be kell fizetniük évente.¹¹ Ez a *preceptorium* bruttó jövedelmének egyharmada volt, de a gene-

⁶ A rend adminisztratív egységeiről I. HUNYADI ZSOLT: *Cruciferi domus hospitalis per Hungariam et Slavoniam...* A johanniták Magyarországon a 14. század végéig. Aetas (2002/4) (megjelenés alatt); (a továbbiakban HUNYADI 2002).

⁷ Vö. La Commanderie: institution des ordres militaires dans l'Occident médiéval. dir. ANTHONY LUTTRELL et LÉON PRESSOUYRE, Paris 2002, passim.

⁸ Kivételt képeztek az ún. *camera prioralis*-ok, amelyek jövedelmét a mindenkori perjel élvezhette, s nem kellett befizetni a központi kincstárnak. Általában a nagymester és a generális káptalan jelölte ki az adott perjelség speciális *camerait*. L. The old and new statutes of the order of St. John of Jerusalem, translated from the edition of Borgoforte, A. D. MDCLXXVI. in: The History of the Knights of Malta by Mons. L'ABBÉ DE VERTOT, London 1728, 66; JOHANNA MARIA VAN WINTER, ed. Sources concerning the Hospitallers of St. John in the Netherlands, 14th–18th centuries. Leiden–Boston–Köln 1998, 18.

⁹ Vö. ANTHONY LUTTRELL: The Hospitallers' Western Accounts, 1373/4 and 1374/5. Camden Miscellany, 30 (1990) 1–21, (a továbbiakban: LUTTRELL 1990); DOMINIC SELWOOD: The Knights of the Cloister: Templars and Hospitallers in Central-Southern Occitania, 1100–1300. Woodbridge 1999. (a továbbiakban: SELWOOD 1999) 171; HELEN NICHOLSON: The Knights Hospitaller. Woodbridge 2001, (a továbbiakban: NICHOLSON 2001) 78.

¹⁰ 1262, § 23. L. EDWIN J. KING: The Rule, Statutes and Customs of the Hospitallers, 1099–1310. London 1934. (Reprint: New York 1980.) (a továbbiakban: KING 1933), 59; ANTHONY LUTTRELL: The Hospitallers' historical activities: 1291–1400. in: The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West, 1291–1440. London 1978, XVII: 7.

¹¹ 1262, § 20., KING 1933, 58.

rális káptalan meghatározhatott egy ettől eltérő, előre rögzített összeget is.¹² Ezt a generális káptalanon megjelenő *preceptor*oknak kellett befizetniük a rend kincstárába (*thesaurus communis*, illetve *aerarium commune*) egy konventuális tisztségviselőn (*receptor generalis*) keresztül, akinek elsődleges feladata a rendi adók begyűjtése, illetve begyűjtésének megszervezése volt. Nem a magyar perjelség előjárója volt az egyetlen, aki rendszeresen távol maradt vagy csak képviseltette magát a legfőbb rendi gyűlésen. Gyakran előfordult, hogy a rendtartományok más perjelségekkel juttatták el a befizetéseket, mint például az angolok a toulouse-i perjelséggel; de az sem volt ritka, hogy világiak gyűjtötték össze az adókat: velencei vagy genovai kereskedők, sőt nem egy esetben firenzei bankárok. Az Alberti Antichi bank például gyakran szállított pénzt johannita felkérésre. A pénzügyi év lezárulta után „év közben” is elküldhették az adókat Rodoszra vagy Avignonba. Az 1344-es generális káptalan rendelkezése szerint az itáliai „nyelv” (*lingua*) perjelségei Avignonba küldték befizetéseiket, de a messiani és a magyar perjelségnek Nápolyba kellett eljuttatnia *responsió*ját augusztus közepéig.¹³

Különösen sajátos helyzetet teremtett az 1378-as egyházszakadás. A szkizma idején a 21 európai perjelség közül mindössze kilenc küldte el rendszeresen adóit a központnak, s voltak olyanok is, akik közel egy évtizedig nem fizettek egyetlen forintot sem.¹⁴ Jóllehet ma már többé-kevésbé rekonstruálható, hogy a perjelségek, melyik pápa hűségére tértek, könnyen felületesen ítélnék meg az egy-egy országban kialakult helyzetet. Mert például II. Richárd angol uralkodó VI. Orbán követője volt, mégis megengedte az angol johannitáknak, hogy *responsió*jukat a Kelemen-párti Rodoszra küldjék mindaddig, amíg a pénz nem kerül Avignonba. Másrészt a magyar perjelségre vonatkozó legfrissebb kutatások eredményei azt jelzik,¹⁵ hogy a magyar perjelség a szkizma idején kettészakadt, s „két úrnak szolgált”, bár leginkább egyik nagymester felé sem teljesítette előírt kötelezettségeit.

A források tanúsága szerint a magyar perjelség esetében a *responsio* 400, illetve egy alkalommal 300 aranyforint volt a 14–15. század folyamán, amely időnként kiegészült rendkívüli adókkal.¹⁶ Természetesen egyetlen pillanatra sem szabad megfeledkezni a tényről, hogy az esetek túlnyomó többségében nem a tényleges befizetéseket, hanem a kirótt összegeket ismerjük.¹⁷

¹² JAMES E. NISBET: Treasury Records of the Knights of St. John in Rhodes. Melita Historica 2 (1957): 96, (a továbbiakban: NISBET 1957).

¹³ National Library of Malta, Archives of the Order of Malta (a továbbiakban: AOM) 280, f. 48v. Bár a perjelségek általában összegyűjtötték az adókat a területükön lévő *preceptorium*okból, az öt nagy dél-itáliai *preceptorium* közvetlenül fizette a *responsió*t. Vö. LUTTRELL 1990, 5.

¹⁴ ANTHONY LUTTRELL: The Hospitallers of Rhodes: Confront the Turks: 1306–1421. in: Christians, Jews and Other Worlds: Patterns of Conflict and Accommodation. ed. PHILIP F. GALLAGHER, Lanham 1988, 96.

¹⁵ HUNYADI 2002.

¹⁶ Vö. az alább, illetve az Engel által közölt oklevelekkel.

¹⁷ S ez vonatkozik a rend többi perjelségére vonatkozó forrásokra is. Vö. ANTHONY LUTTRELL: The Hospitallers of Rhodes: Prospectives, Problems, Possibilities. in: Die Geistlichen Ritterorden Eu-

Év	1330–1340	1373/1374	1374/75	1382–1392	1418–1419 ¹⁸
<i>Responsio</i>	400	–	300 ¹⁹	400	400
Egyéb		–	150 (<i>passagia</i>)	1000 (<i>tallia</i>)	

Az első ismert *responsio*-összeg az 1330-as montpellier-i generális káptalanról maradt ránk. Részben az Engel által kiadott forrásból, részben pedig a Charles Tipton által kiadott teljes szövegből derül ki, hogy az 1330-as montpellier-i generális káptalan összesen 83,400 aranyforint, 60,000 ciprusi bezant és 100 ezüst márka *responsiót* vetett ki a rend perjelségeire tízéves időtartamra. Az egyes perjelségekre kirótt összegek nagyságát értékelve, Engelnél óvatosabb következtetéseket vonnék le. Egyrészt Engel figyelmét elkerülte, hogy a nagymester éppen ezen a generális káptalanon „rezerválta” a magyar perjeli címet és magát a perjelséget, vagyis jövedelmeit ő élvezhette.²⁰ Hogy ez mennyire befolyásolhatta az összeg nagyságát, egyelőre nem ismert, de az bizonyos, hogy a nagymester öt év²¹ keresztül üresedésben is tartotta a perjelséget. Másrészt Engel figyelmen kívül hagyta azt a rend egésze szempontjából nagyon fontos tény, hogy a perjelségek által fizetendő összeg nagyon sokszor nem a perjelség nagyságának, hanem sokkal inkább jövedelmezőségének függvénye volt. Így például Ciprus hatalmas összegeket fizetett, mert a cukortermesztésből komoly bevételeik származtak, ugyanakkor az európai házakhoz képest jóval kevesebb rendtagot kellett eltartaniuk.²¹ A magyar perjelségben jóval kevesebb magánadománnyal kell számolnunk, mint a legtöbb európai perjelségben, így a földek bérbeadásából származó jövedelem, ami a rend egyik legfontosabb bevételi forrása volt hosszú időn keresztül, nagyságrendekkel kisebb volt. De ebből még nem következik automatikusan, hogy az adott perjelség periferikus szerepet játszott volna a rend életében. Számos más tényező figyelembe vételével lehet csak megítélni az egyes rendtartományok jelentőségét, illetve a rend vezetésében játszott szerepüket.

ropas. ed. Joseph Fleckenstein and Manfred Hellmann, Vorträge und Forschungen 26, Sigmaringen, 1980, 252.

¹⁸ 1418. február 12-én a nagymester 400 magyar aranyforintban állapította meg a *responsio* mértékét (AOM 340, f. 167r–v), s az 1419. december 21-i oklevél szerint (AOM 340, 170r–v) az 1419-re esedékes 400 aranyforint *responsiót* a magyar perjelség Konstanzban megfizette.

¹⁹ A forrás szerint a *responsiót* a velencei perjel fizette be.

²⁰ A perjelségek, illetve bevételeinek „rezervációja” az 1366-os generális káptalantól vált bevett szokássá, s innentől kezdve szinte minden nagymester ezekre a státúumokra hivatkozott, de éppen az 1330-as rendelkezések bizonyítják, hogy ez korábban sem volt ismeretlen gyakorlat.

²¹ 1329-ben 20,000 forint jövedelmet hozott a ciprusi cukortermesztés, ami kb. 1/9 része volt az összes nyugati tartomány adójának; 1365-ben pedig 12,000 forintban állapították meg Ciprus *responsióját*, ami több volt, mint bármelyik nyugati perjelségé. ANTHONY LUTTRELL: Sugar and Schism: The Hospitallers in Cyprus from 1378 to 1386. in: The Sweet Land of Cyprus, ed. ANTHONY BRYER and GEORGE GEORGHALLIDES, Nicosia 1993, 158.

Ebbéli meggyőződésünket erősíti a rendtartományokra 1374 szeptemberében kirótt 10,000 aranyforintnyi adó is,²² amelyből a magyar perjelség, az itáliai „nyelv” perjelségeihez hasonlóan 150 forintot tartozott fizetni.

Perjelségek és <i>preceptoriumok</i>	Summa	Összeg
P. Francie	mille	1000
P. Campanie	ii ^c	200
P. Acquitanie	iii ^c ·l.	350
P. Alvernie	vii ^c	700
P. Sancti Egidii	Mcc	1200
P. Tholose	vii ^c	700
P. Castellane	vi ^c	600
Cast. Emposte	ii ^c	200
P. Navarre	C	100
P. Portugalie	iii ^c	300
P. Ispanie	iii ^c	300
P. Anglie, Scotie, Yrlandie	M ii ^c ·l.	1250
P. Alamanie	C ·l.	150
P. Bohemie	CC+ ii ^c ·l.	250
P. Lombardie	C ·l.	150
P. Pise	C ·l.	150
P. Rome	C ·l.	150
P. Venetiarum	C ·l.	150
P. Ungarie	C ·l.	150
P. Capue	C ·l.	150
P. Neapoli	C ·l.	150
Preceptorie Sancti Stephani ²³	centum	100
P. Baroli	iii ^c	300
Preceptorie Venoso	CC+ ·l.	50
Preceptorie S. Eufemie	·l.	50
P. Messine	·C	100
Preceptorie Cambii comitatus Alifii	centum ·l.	150

²² AOM 320, f. 41r–v. A tételeket többször ellenőrizve is „csak” 9,100 a végösszeg.

²³ Apud Monopolium – kiegészítés tőlem.

Vagyis itt feltehetően nem az egyes perjelségek, hanem a „nyelvek” jövedelmezősége határozta meg a kirótt összeg nagyságát, s ebben Itália a legtehetősebb, provence-i „nyelv” (1,900 Ft) mögött áll alig elmaradva (1,800 Ft), s pusztán a nyelv perjelségeinek nagy száma miatt jutott egy-egy tartományra kisebb összeg.

Mértéküket tekintve kisebb jelentőséggel bírtak, de természetesen nem elhanyagolhatóak az egyéb fizetendő adók. *Arreragia* néven követelte a rend kincstára az elmaradt *responsiókat*, amely különösen a szkizma idején nőtt tekintélyes summává jó néhány perjelség esetében. Elsősorban a perjelek kinevezése idején vált fontos kérdéssé, hogy melyik jelölt vállalta az elidegenített javak visszaszerzése mellett az elmaradt rendi adók begyűjtését is. A hátralékok törlesztése mellett gyakran kellett rendkívüli adókat (*tallia*) is fizetni a kincstárnak. A 14. században folyamatos pénzügyi gondokkal küszködő rendi vezetés szinte folyamatosan vetett ki „rendkívüli” adókat, amelyek szinte már nem is számítottak rendkívülinek, hacsak egyre növekvő összegüket nem tekintették annak. Az 1373/74-es, illetve az 1374/75-ös pénzügyi évekre a *talliat* a *responsio* harmadában állapították meg,²⁴ de a kincstár nyilvántartása szerint a magyar perjelség egyik évre sem fizette meg, sőt a *responsiója* is csak az utóbbi évre érkezett meg. 1382-re több mint 50,000 aranyforint adót vetett ki a Juan Fernandez Heredia által Valence-sur-Rhône-ba összehívott generális káptalan, ahol az itáliai „nyelvre” jutó 8,400-ból 1,000 aranyforintot a magyar perjelség tartozott megfizetni.²⁵ Kérdéses persze, hogy az ekkorra már kettészakadt perjelség, egészen pontosan Palizsnai János valóban megfizette-e a többévnnyi *responsiora* rúgó összeget az Avignonban székelő Herediának, s mennyi jutott a „főhadiszállását” Nápolyban berendező Riccardo Caracciolo ellenmesternek.

A 14–15. századi rodoszi másolati könyvekben külön rovat tartotta számon a *mortuaria*, illetve *vacantia* címén fizetett összegeket. A *mortuarium* a preceptor halálától a következő év május 1-ig befolyt jövedelmet jelentette, amely a központi kincstárat illette.²⁶ A *vacantia* pedig a május 1-je után befolyó jövedelmeket tette ki, amelyek továbbra is a központi kincstárba folytak mindaddig, amíg nem sikerült új *preceptor*t kinevezni. Természetesen a nagymesterek gyakorta visszaéltek a *preceptor*i tisztségek üresedésben tartásával, s így az adott *preceptoriumok* jövedelme felett való rendelkezéssel. Ugyanakkor az sem volt ritka a 14. század második felétől, hogy a *preceptorok* ténylegesen már nem is irányították a rájuk bízott adminisztratív egységeket, pusztán jövedelmüket fölölték le, gyakran Európa távoli vidékeiről. Sőt, ettől az időszaktól vált gyakorivá a *preceptoriumok* halmozása is egy-egy *preceptor* kezén. A magyar gyakorlatban sem volt ritka, hogy egy *preceptor* több házat is kezelésében tartott, bár a rend eredeti céljaival ez nem állt összhangban. A hosszú ideig fennálló helyzetet XI. Gergely pápa legalizálta azáltal, hogy 1371-ben engedélyezte: a *preceptorok* akár két-

²⁴ LUTTRELL 1990, 5.

²⁵ AOM 322, f. 292r–v.

²⁶ Vö. 1262, §47, KING 1933, 65.

három *preceptorium* javait is kezelhetik egyszerre, ha azok ugyanabban a perjelségben vannak, s *responsió*juk együttesen sem éri el a 200 forintot.²⁷

Az elhunyt rendtagok ingóságainak egy részét is be kellett szolgáltatni a rend kincstárába. Jóllehet már a 12. század első felében készült rendi szabályzat is rögzítette, hogy a rendbe belépő testvérnek le kellett mondania minden evilági javáról,²⁸ a késő-középkori lazuló szerzetesi fegyelem kikezdte ezt a meglehetősen szigorú alapelvet (is). Ennek egyik kézzelfogható jele, hogy a rend statútumai lehetővé tették, hogy a rendtagok a nagymester engedélyével földi javaik, elsősorban ingóságaiak egyötödéről rendelkezessenek, a fennmaradó részt azonban *spolia*, illetve *iocalia* címén a kincstárba kellett eljuttatni.

Végül említést érdemel három kisebb jelentőségű, de egymással valamelyest összefüggő adófajta: a *passagia*, az *elemosina* és a *pitantia*. Az első eredetileg az európai rendtartományokból a Szentföldre, majd általában „Keletre” történő utazások pénzügyi fedezeteként beszédett összeg volt. Ily módon a 13. század végéig egyfajta belépési pénz volt, amellyel gyakorlatilag a rendbe lépő a Szentföldre történő átszállítás költségeit fizette meg előre a rendnek. Ugyanakkor a 14. században egyre gyakrabban fordult elő, hogy a nagymester követelte a rodoszi központba (*conventus*) történő utazásainak (*passagia*) költségeit a rendtartományoktól. Mindazonáltal több perjelségben, az eredeti funkcióval szintén rokon, belépési pénzként élt tovább még a 17. században is, s mértéke a rendben elnyert tisztségtől függött.²⁹ Többé-kevésbé ugyanezt a funkciót töltötte be a német „nyelv” perjelségeiben meghonosodott *elemosina* is.³⁰ A *pitantiát* pedig a rendtartományok *preceptorium*ai az általuk Rodoszra delegált rendtagok, képviselők költségeire, illetve a számukra alapított és fenntartott ispotályok (*hospitia*)³¹ kiadásainak fedezetére szedték be.³² Ez utóbbi megfizetéséről hazai forrásunk nem maradt, de bizonyos, hogy ilyen költségekkel is számolnia kellett a magyar perjelnek, hiszen legkésőbb a 14. század közepétől tartott fenn ispotályt a szigeten a magyar rendtagok számára.³³

²⁷ L. NICHOLSON 2001, 51.

²⁸ Regula § 1, 13. Vö. HOMONNAI SAROLTA–HUNYADI ZSOLT: Regula Hospitalis Sancti Johannis Jerosolomitani. A johannita lovagrend regulája. in: Capitulum I. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. szerk. KOSZTA LÁSZLÓ, Szeged 1998, 175, 180.

²⁹ NISBET 1957, 97.

³⁰ ANTHONY LUTTRELL: The Hospitaller Province of *Alamania* to 1428. in: Ordines Militares – Colloquia Torunensia Historica VIII, Toruń 1995, 32.; Uő.: The Finances of the Commander in the Hospital after 1306. in: La Commanderie: institution des ordres militaires dans l'Occident médiéval. dir. ANTHONY LUTTRELL et LÉON PRESSOUYRE, Paris 2002, 278.

³¹ Ez nem azonos a rászorultak (zarándokok, betegek) számára a rend által fenntartott ispotályok (*hospitale*) intézményével.

³² ANTHONY LUTTRELL: The Economy of the Fourteenth-Century Aragonese Hospital. *Estudis Castellonencs* 6 (1994–1995): 760; Uő.: The Italian Hospitallers at Rhodes: 1437–1462. *Revue Mabillon* 68, ns. 7 (1996): 211.

³³ AOM 318, f. 229v.

A fenti rövid áttekintés, illetve az alább közölt oklevelek természetesen nem Engel Pál álláspontját kívánják cáfolni, hiszen éppen azt erősítik meg annyiban, hogy a rend kiadásaihoz történő hozzájárulásban a magyar–szlávón rendtartomány valóban nem jeleskedett.³⁴ Pusztán arra szeretnék rámutatni, hogy a jelenség értékeléséhez alaposabb vizsgálat szükséges, s ezt két, elgondolkodtató tény megemlítésével szeretném megvilágítani. Egyrészt az egyes „nyelvek” a 14. század második felétől folyamatosan panaszkodtak a befizetések nagyságában már jó ideje nem tükröződő, de a rend (rodoszi) vezetésében még mindig tapasztalható „francia” dominancia miatt. Elég csak végigtekintenünk a nagymesterek listáján. Vagyis nem mindig és nem mindenkor állt összhangban a befizetések nagysága a hozzá társuló befolyással, hatalommal. Másrészt, a magyar bevételeket illetően mindenképpen elemzendő helyzet, hogy a vránai perjel mégiscsak a magyar főpapság tagjának számított, s üresedés idején az uralkodó által megbízott világi gubernátorok szedték be a perjelség jövedelmeit, amelyek talán ezért nem/sem jutottak el a rodoszi kincstárba. Tehát a pusztai számok könnyen elfedik egy-egy rendtartomány sajátos helyzetét, gyökerezzen az akár az eltérő társadalomszerkezetben vagy az aktuálpolitikai helyzetben.

Oklevelek

1.

1330. november 2. AOM 280, f. 4r–5v (P)³⁵ *Helion de Villeneuve johannita nagymester és a Montpellier-ben összeült generális káptalan a magyar rendtartomány rendkívüli adóját és responsióját 1331-re 400 aranyforintban állapítja meg.*³⁶

2.

1330. november 2. AOM 280, f. 6r–8r (P)³⁷ *Helion de Villeneuve johannita nagymester és a Montpellier-ben összeült generális káptalan a magyar rendtartomány responsióját tíz évre 400 aranyforintban állapítja meg.*

³⁴ Ebbéli meggyőződésünket csak tovább erősíti V. Orbán pápa 1363-as ostorozó kritikája, amelyből kiderül, hogy a magyar perjelség „elmellőzte” a rendi adók fizetését. AUGUSTINUS THEINER: *Vetera Monumenta Historica Hungarum Sacram Illustrantia*, 1216–1352. I–II, Romae 1859–1860, II, 57–58.

³⁵ Kiadása: CHARLES L. TIPTON: *The 1330 Chapter General of the Knights Hospitallers at Montpellier*. *Traditio* 24 (1968): 302–303; ENGEL 1997, 112–113.

³⁶ Engel az oklevél fejregesztájában tíz évet említ, de a dokumentumban ez nem szerepel. A káptalan későbbi, vagy később rögzített döntése határozta meg ennyi időre a *responsio* összegét. A kiadásból hiányzó összeg: vii^c, azaz 700 Ft volt a messinai perjelség *responsio*ja. Érdekes, hogy Tipton kiadásából az egész sor kimaradt.

³⁷ Kiadása: TIPTON 1968, 303–304; ENGEL 1997, 113–115.

3.

1330. november, AOM 280, f. 14r. (P)³⁸ *Az 1330-as montpellier-i generális káptalan rendelkezései között:*

[...] Prefatus dominus magister retinuit ad manum suam fratres subscriptos³⁹ cum baiuliis et arnesiis suis cum consilio et auctoritate dicti capituli sui retento quod tres fratres quos voluerit possit cum eorum baiuliis et arnesiis retinere in quolibet prioratu. Videlicet: [...] [f. 18v] In prioratu Ungarie: —

4.

1330. november AOM 280, f. 21r. (P) *Az 1330-as montpellier-i generális káptalan rendelkezései a rend egyes perjelségeinek, preceptoriumainak rezerválásáról:*

[...] Subscriptas baiulias capituli generalis retinuit dominus magistri auctoritate dicti capituli ad manum suam ordinandas per ipsum sup. Videlicet:

Castellaniam Emposte

Preceptoriam Armenie

Priorem Ungarie

Priorem Castelle

Priorem Cathalonie

Preceptoriam Neapolis

Comitatum Alifie

Ducatum Athenarum

} et prioratus ipsorum

5.

1340. augusztus, AOM 280, f. 44r–46v (P) *Az 1340-es rodoszi generális káptalan rendelkezései között: a mester nem nevezhet ki senkit, amíg a káptalan össze nem ült, s erre nem adott felhatalmazást neki.⁴⁰ A tengerentúli (ti. európai) perjelségekbe történő kinevezések között találjuk Peyre Cornutit, a magyar perjelt.*

[f. 45r] Item recorde est que dou prioure de Mesine non se fait a ores aucune ordencacion ni provizon et que le maistre enpense ordener ssur [sic] annea per auctorite dou chapistre aue qui le conseil des prudeshomes⁴¹ segont que li sera avist convenable.

³⁸ Kiadása: TIPTON 1968, 307–308.

³⁹ TIPTON: *subcriptas*.

⁴⁰ A dokumentum értelmezéséhez nyújtott segítségért ezúton szeretnék köszönetet mondani Prof. Alain Blondy-nak és Anthony Luttrell-nek.

⁴¹ A generális káptalan által hozott döntésekbe komoly beleszólással bírt a nagymester által kijelölt testület, amely rendszerint a tartományok vezetőiből állt. Vö. ANTHONY LUTTRELL: Gli Ospitalieri di San Giovanni di Gerusalemme dal continente alle isole. in: Acri 1291: La Fine della Presenza

Et ensy meesme del prioure dongrie [f. 46r] Cessont les baillis ordenes de la de mer: [...]

[f. 46v] Frère Peyre Cornut prior dungrie

6.

1344. szeptember 12. és december 12. között, AOM 280, f. 48v, (P) *Az 1344-es rodoszi generális káptalan rendelkezései között: az „Itáliai nyelv (lingua)” más perjelségeitől eltérően, akik Avignonba küldték befizetéseiket, a magyar és a messinai perjelségnek Nápolyba kell eljuttania adóit minden év augusztus közepéig.*

[...] chascun an au plus tart a la mayte des mes daost. Et le priors et baillis per chaipitre general du Regne et de Messine et de Ongrie, a Napol al terme de sus dit. [...]

7.

1358. augusztus 20. 316, f. 234r-v (P) *Roger de Pins nagymester Konstantin és Márk Zucholi velencei kereskedőket megbizza a német, cseh és magyar perjelségek respónsiójának beszédésével.*

Noverint universi et singuli presentem procuracionem visuri et pariter audituri, quod nos frater Rogerius *de Pinibus dei gratia sacre domus hospitalis Sancti Johannis Jerosolomitani Magister humilis et pauperum Christi custos*⁴² Et nos conventus domus eiusdem de discreto virorum Consratini⁴³ et Marchizucoli⁴⁴ fratrum civicum et mercatorum civitatis Venetiarum fide et legalite confisi eosdem Constantinum et Marcum licet absentes tanquam presentes et quemlibet eorum insolidum ita quod non sit melior condicio primitus occupatis sed quod per unum eorum ceptum fuerit per alium resumi⁴⁵ valeat prossequi et finiri; tenore presentium facimus, creamus, constituimus et solempniter ordinamus nostros et dicte nostre domus procuratores, auctores et nuncios speciales negotiorumque gestores ad petendum et recipiendum nostro procuratorie nomine atque vice pro nobis omnes et singulas respónsiones prioratum nostrarum Alamanie, Boemie et Ungarie ac camerarum pensiones nostri prelibati Magistri et omnia et singula alia iura nobis comuniter vel divisim expectantia et debentia quomodolibet prevenire a prioratibus⁴⁶ prioratum predictorum vel ab aliis pro eisdem et ad faciendum eis et eorum cuilibet de receptis quitancias perpetuo valituras promitentes bona fide sub

degli Ordini Militari in Terra Santa i Nuovi Orientamenti nel XIV secolo. ed. FRANCESCO TOMMASSI, Perugia 1996, 87; NICHOLSON 2001, 71.

⁴² Kiegészítés tőlem, az eredeti szövegben: *etc.*

⁴³ Sic! A második előfordulásnál egyértelműen *Constantinum*, de itt *Cronstratini*.

⁴⁴ A második előfordulásnál *Marcum*. Vö. egy másik, augusztus 20-i oklevéllel: AOM 316, f. 228r.

⁴⁵ Bizonytalan olvasat.

⁴⁶ Utólag beszúrva. - .

ypotheca et obligatione omnium bonorum nostrorum et dicte nostre domus presentium et pariter futurorum habere et tenere gratum, ratum et firmum perpetuo quicquid per dictos nostros procuratores et eorum alterum in predictis petitum receptumque fuerit et pariter quitiatum. Non intendentes procuratores nostros alios ad quecumque nostra negotia ubilibet per vos comuniter vel divisim ordinatos propter presentis procuratoris constitutionem revocare sed potius de certa scientia confirmare. In cuius rei etc. Data Rodi die vicesima mensis Agusti Anno Lviiij.

8.

1374. szeptember 25. AOM 320, f. 41r-v (P)⁴⁷ Avignon, *Robert de Juilly nagymester utasítja a rend perjeleit, hogy fizessék meg azt az adót, amelyet a Rodoszra való utazásának költségeire vetett ki rájuk. A magyarországi perjelség kormányzója 150 aranyat köteles fizetni*

Frater Robertus Juilliaci dei gratia sacre domus hospitalis Sancti Johannis Jerosolomitani magister humilis et pauperum Christi custos.⁴⁸ Religioso in Christo nobis carissimo fratri domus eiusdem priori nostri Francie prioratus salutem et sinceram in domino caritatem. Cum in assembleia seu congregatione virtute bullarum apostolicorum per quem nobis conceditur quod quidquid per nos fieri continget habeat eandem roborem firmitatem ac si per conventum nostrum Rodie ipso conventu presente facta forent Avinione facte de consilio Religiosorum in Christo carissimorum fratrum domus eiusdem Emposte, Castellani ac Cathallonie priorum Alvernie, Sancti Egidii et Tholose priorum necnon et quamplurimum preceptorum et domus nostre fratrum nobis assistentium pariter et assensu vobis ad hoc consentium fuerit ordinatum quod summam decem millium florenorum super prioratibus, castellaniis et preceptoribus et aliis nostre religionis⁴⁹ domibus pro passagio nostro de hiis partibus ad conventum nostrum Rodi fiendo levabitur et perciperetur vobis in virtute sancte obedientie districte precipiendi mandamus quatenus mille florenorum⁵⁰ summam vobis et vestro prioratui⁵¹ impositam assideatis et imponatis racionalibiter et iuste super preceptorem dicti nostri Francie prioratus ipsam nobis seu thesauro aut procuratori et receptori nostro generali sine defectu deliberatis, solvatis et tradatis una cum responsionibus prioratus ipsius, Sic in premissis taliter vos habentes quod nota contemptus seu negligentie vobis nullatenus ascribatur, sed de completo mandato possitis in domino monito commendari. In cuius rei testimo-

⁴⁷ Kiadása: ENGEL 1997, 117. Minthogy Engel csak részleteket közöl, illetve olvasatunk helyenként eltér, célszerűnek láttam a teljes szöveget közölni, az eltéréseket jelölve.

⁴⁸ Kiegészítés tőlem, az eredeti szövegben: *etc.*

⁴⁹ A kéziratban nincs jelölve a rövidítés ténye, de valóban csak így lehet feloldani.

⁵⁰ Engel a magyar nyelvű regesztában 1,500 forintot említ.

⁵¹ Engel: *prioratu.*

nium bulla nostra plumbea presentibus est appensa. Datum Avinione xxv die mensis Septembris Anno predicto.⁵²

A szétküldött parancsok közt: [f. 41v.] Item regenti prioratus⁵³ Ungarie de summa CL

9.

1375 AOM 16, nr. 52.⁵⁴ *Befizetési listák az 1373/74, 1374/75-ös évekre:*

[...] Item recebio del priorado d'Ongria por la respension del dito priorado del anyo suso scripto nichil. Item por tallya nichil. Item por arregares nichil. Item por mortuoris nichil. Item por vagantes nichil.

[...] Item la respension del priorado del Vngria los quales ha recibidos el prior de Venesia iiii flor. [...]

10.

1382. július 15. AOM 322, f. 251r⁵⁵ *Juan Fernandez Heredia nagymester Palizsnai Jánost nevezi ki magyar perjellé tíz évre, évi 400 forintos respensio megfizetésére kötelezve⁵⁶*

Frater Johannes etc. Religioso etc. fratri Johanni de Palisna domus eiusdem priori prioratus nostri Ungarie salutem etc. dum grata consideratione attendimus in commissio dudum vobis regimen prioratus nostri Ungarie quam utilem vos experientia rerum magistrata exhibuit et prebuit multipliciter fructuosum et ad vestre sufficientie notam varia vestrorum grandia virtutum merita aciem considerationis nostre reflectimus non indigne exaudicionis digna prosequimur vota vestra hinc est quod prioratum nostrum Ungarie supradictum cum baiuliis, ordinariis, cameris et omnibus et singulis suis membris iuribus et pertinentiis universis ad prioratum ipsum spectantibus et pertinentibus ac spectare et pertinere debentibus quoque et cum omni onere emolumentis et honore habendum etc. vobis tamquam digno et benemerito de nostra certa scientia et spe-

⁵² Engel: *prenotato*.

⁵³ Engel is jelzi, hogy a *regenti prioratus* kifejezés a *priori* szóból lett javítva. A javítás ténye azért fontos, mert az előző év vége óta folyt a vita, hogy ki legyen a magyar perjel, s feltehetően Rodoszon még nem tudták, hogy mégsem Giovanni Rivara nyerte el a címet (bár azt még decemberben is viselte), hanem Raymond de Beaumont.

⁵⁴ Kiadása: LUTTRELL 1990, 13, 18. A kézirat érdekessége, hogy eredetiben, s nem másolati könyvben maradt fenn, illetve, hogy az aragón szöveg latin keretoklevélbe van foglalva.

⁵⁵ Kiadása: LELJA DOBRONIĆ. Viteški redovi. Templari i Ivanovci u Hrvatskoj. Zagreb 1984, 171–172. A Magyarországon széles körben nem ismert szövegkiadás számos olvasati hibája miatt celszerűnek láttam újraközölni az oklevelet.

⁵⁶ Palizsnai mindazonáltal már 1379 óta viselte a perjeli címet, bár 1381-ig párhuzamosan Raymond de Beaumonttal. Részletesen l. HUNYADI 2002.

ciali gratia de consilio voluntatis et assensu Religiosorum etc. fratrum Petri Bussoni prioris ecclesie nostre conventualis Rodi, Hessonis Slegiligloz de Filiburgo, Guillermi de Fontanay de Spaliaco preceptoris procuratoris conventus nostri Rodi, Siccardi de Muro veteri Sancti Egidii, Petri de Altaripa Tholose priorum aliorumque preceptorum et procerum nobis assisstantium necnon Petri Culento Marechalli et locumtenentis, Palamidis Johannis Amirati, Petri de Corcy hospitalarii Petri Votteri locumtenentis prioris ecclesie Sancti Martini, locumtenentis drapieri Rascayni et locumtenentis Tri-coplenii, Laurentii Magistri locumtenentis Thesaurarii in dicto composita nostro Rodi bailiorum residentium et nobis supplicantium per eorum patentes litteras sigillis dictorum officiorum et propriis pro huiusmodi collatione fienda sigillatis sub annua responsione quadringentorum florenorum de Florentia in Rodo nobis communi thesauro conventus nostri Rodi aut aliis seu aliis cui et ubi ordinaverimus in festo nativitatis Sancti Johannis Baptiste annis singulis infallibiliter exolvenda et quibuscumque aliis oneribus dicto prioratu qualibetcumque et quocumque incumbentibus et incumbendis et impositis et imponendis ex predicto etiam ultra responsionem predictam supportandis beneficiendo in eodem conferimus, concedimus et donamus ad annos decem incipiendos in festo nativitatis beati Johannis baptiste primo proxime venturo et extunc continuos et completos retento nobis et specialiter reservato que de una vel pluribus prout per mortem preceptorum evenitur contingerit vacante vel vacatura baiulia vel baiuliis in dicto prioratu possumus anno quolibet providere secundum continentiam statuti. Ac etiam retentis et reservatis nobis ordinationibus omnibus per bone fratrem Raymondum Berengarii dicte sacre domus magistrum predecessorem nostrum factis et sibi reservatis in generali capitulo per eum anno sexagesimo sexto in Avinione celebrato nichil nobis retento et etiam reservato ut si quod absit in solutione annuarum responsionum per vos statuto termino facienda defficere vos contingat que nos cum consilio fratrum et procerum dicte domus possumus disponere et ordinare de premissis prioratu secundum continentiam statuti editi in prelibato generali capitulo, dantes et concedentes vobis etc. Committentes vobis fiducialiter circa curam et administracionem ac gubernationem utilem dicti prioratus ac bonorum et iurium eiusdem deffensionem et recuperationem tam in agendo quam in deffendendo harum serie vices nostras. Quocirca universis et singulis fratribus, preceptoribus et baiuliis et aliis fratribus, confratribus, sororibus et donatis sub virtute sancte obedientie, ac hominibus ac vassallis et quibusvis aliis nobis et domui nostre prefate subditis in dicto prioratu constitutis presentibus et futuris sub sacramento fidelitatis et homagii quo nobis et nostre domui sunt astricti precipimus et mandamus harum serie districte ut vobis tamquam eorum superiori, prout priori et maiori reverenter pareant, obediant et intendant vobisque suum preveant auxilium, consilium et favorem in omnibus que ad curam regimen et administrationem ac gubernationem utilem prescripti prioratus pertinere noscuntur quotiens opus fuerit et eos duxeritis requirendos inhybentis vobis districtius sub dicta virtute Sancte obedientie etc. Et si quod absit etc. In cuius rei testimonium bulla nostra plumbea presentibus est appensa. Datum Avinione die quintodecimo Julii anno incarnationis domini Millesimo Trecentesimo Octuagesimo secundo.

11.

1383. március 12, AOM 322, f. 252v⁵⁷, *Juan Fernandez Heredia nagymester és a generális káptalan Palizsnai Jánost nevezi ki magyar perjellé tíz évre, az éves responsio megfizetésére kötelezve*⁵⁸

Johannes Ferdinandi etc. etc. [sic] Religioso etc. fratri Johanni de Palisna domus eiusdem Salutem etc. priori prioratus Ungarie. Dum ad probitatis virtutum et gubernationis diligentis habite per vos in nostro religionis administratis famam aciem, mentis nostre dirrigimus illa vobis annuimus scilicet conservationem vestri status concernere dignoscuntur extra prioratum nostrum Ungarie cum omnibus et singulis etc. de consilio etc. ut in prioratu Lombardie continentur etc. sub annua responsione per vos nobis aut cui et ubi mandaverimus et ordinaverimus in festo nativitatis Sancti Johannis baptiste annis singulis infallibiliter exolvenda ex presento⁵⁹ expresso et quibuscumque aliis oneribus etc. confirmamus et de novo ad annos decem continuos et completos conferimus etc. Retento nobis et specialiter reservato pro de una vel pluribus etc. Ac etiam retentis et reservatis omnibus ordinationibus per bone memorie fratrem Raymondum etc. Nichilominus retento et nobis reservato ut si quod absit etc. dantis et concedentis vobis etc. Committentes vobis etc. Quocirca etc. Inhibentes etc. Et si quod absit etc. Insuper per presentes revocamus omnes et singulos domus nostre fratres et quosvis alios ad quevis negotia procuratores constituti. In cuius etc. Datum Valentie supra Rodanum die xii mensis Martii Anno lxxij.

12.

1383. március 12. AOM 322, f. 292r–v *A generális káptalan 1000 forintban állapítja meg a magyar perjelség által fizetendő adót*

Frater Johannes Ferdinandi de Heredia et etc. generale capitulum celebrantes, Universis et singulis dicte domus nostre prioribus castellanis, preceptoribus aliis videlicet fratribus, sororibus et donatis salutem etc. Considerantes merito curis assiduis et diligenti opere quibus modis, viis et formis nostri Rodi conventus respiret et sublevetur ab onerosis noxiis et dispendiosis periculis et premissis quibus quod dolenter referimus supponitur et substentari valeat discussa deliberatione pensare circa salubrem et celebrem expeditionem premissorum nos dictus magister cum dicte domus fratribus ...⁶⁰ procuratoribus dicti conventus ac fratribus .. prioratum prioribus videlicet Campanie, Alvernie, Francie, Sancti Egidii, Tholose, Pisarum et de Neapoli ac Sancte Trinitatis de Venuse preceptoribus capitularibus necnon fratribus .. prioratum Aquitanie, Alama-

⁵⁷ Kiadása: DOBRONIC 1984, 170, téves évszámmal és számos olvasati hibával.

⁵⁸ Heredia gyakorlatilag a generális káptalanon megerősítette Palizsnai előző évi kinevezését.

⁵⁹ Bizonytalan olvasat.

⁶⁰ A kéziratban jelölt kihagyás.

nie, Boemie, Lombardie et Venetiarum locumtenentibus nonnullis aliis fratribus preceptoribus et proceribus prioratuum predictorum et aliorum ad sonum campane convenientibus in civitate Valentie supra Rodanum et in domo habitationis nostre electa specialiter ad hoc congregatis unanimiter de voluntate et assensu predictorum nomine et vice totius religionis nostre priorum prioratuum preceptorum preceptoriarum suorum et aliorum subscriptorum absentium statuimus et ordinamus presentium tenore et auctoritate presentis nostri generalis capituli quod omnis et singuli fratres, priores, castellani, et preceptores suscripti scilicet supra nomine subveniant et solvatur in festo nativitatis beati Johannis baptiste proxime sequente fratribus .. receptoribus in ipsis prioratibus deputatis pro talhia imposita summam subscriptam pro cuius solutione efficaciter facienda priores et preceptores presentes suorum prioratuum et preceptoriarum nomine et aliorum prioratuum suorum absentium se obligationis modo sufficienti et valituro suppletem omnem defectum primis obligationis si quis intervenerit suppleri etiam ordinamus dominum Clementem papam septimum venerabilem cum commune religionis proficium circa hac versetur ad quod fratres omnes et singuli tenentur de debito ordinamus omnis et singulos religionis fratres conventuales per eorum superiores, priores considerata ipsorum facultate taxari in premissis et taxationem ipsis impositam compelli solvere per omnem cohercionis modum; Et ut imposita infrascripta talhia dicto exsolvatur termino infallibiliter ipsis fratribus, prioribus, castellanis et preceptoribus non habentibus vel unde solvere quorum animas in hoc oneramus fructus iura et emolumenta suarum camerarum et preceptoriarum absque prejudicio responsionis obligandi et impignorandi ad certum tempus quibusvis personis secularibus seu ecclesiasticis harum serie potestate attributa; ex certa quippe tam fratres conventuales prioratus vestri Sancti Egidii pro subventionem ipsius talhie impositae per dominum priorem conventualem et preceptorem Montepessulani ordinamus taxari; ceterum ut prefatus conventus oppressus pondere debitorum sub usurarum voragine ab huiusmodi libentur pressuris Statuimus et ordinamus quod de annis quatuor inchoandis et proximo festo nativitatis Sacnti Johannis baptiste continuis de omnibus et singulis fructibus, bonis, iuribus, emolumentis et omni valore omnium et singulorum prioratuum, castellaniarum, camerarum ipsorum preceptoriarum et beneficiorum quorumlibet nostre religionis fratrum cis- et ultramarinorum durante dicto quadriennali tempore annuo quarta particionis thesauri religionis et ad ipsum pertineat ex tam solutionis suorum debitorum primitus et deducta annua responsione et aliis necessariis deductis de quorum valore fiat extimatio per fratres .. priores et preceptores quatuor suas responsiones vestri solventes prescito prius per ipsos sacramento que premissa fideliter exequentur de quibus debita fratribus pro quarta parte debitorum annuo dicti quadrienni exsolventur; Si vero gueriarum impedimento seu divisione, electione fratres infrascriptorum prioratuum, castellaniarum et preceptorum non solverent, ob hoc se excusante lapso etiam dicto termino talhias eisdem impositas et quecumque per eos debita communi thesauro quancumque fieri poterit compellantur solvere neque longitudine temporis fuit liberi; Subsequentur prescriptis talhia imposita fratres Castellaniis, Emposte, Cathalonie, Castelle et Legonis, Portugalie et Navarre, priores et prioratus florenorum decem milia [10,000]; Ang-

lie et Irlande priores et prioratus octo millia [8,000], priores et prioratus Francie sex milia [6,000], Campanie mille [1,000], Aquitanie duo millia et quingentos [2,500], Alvernie tria milia [3,000], Sancti Egidii quinque milia [5,000], Tholose tria milia [3,000], Ungarie mille [1,000], Bohemie mille ducentos [1,200], Capue septingentos [700], Barlete mille [1,000], Venetiarum octingentos [800], Lombardie octingentos [800], Urbis octingentos [800], Pesarum octingentos [800], Messane quadringentos [400]; preceptores et preceptorie ~~Neapolis et Venuse~~ Neapolis octingentos [800], Sancte Eufemie sexcentos [600], Sancte Trinitatis Venuse trecentos [300], Sancti Stephani prope Monopolium quadringentos [400]; fratres et donati residentes in regno Cipri duo millia [2,000]; Quocirca vobis omnibus et singulis dictorum prioratum et castellanie prioribus et castellano fratribus .. prioribus, preceptoribus, fratribus .. sororibus et donatis quacumque dignitate vel officio fulgentibus districte precipiendo mandamus sub virtute sancte obedientie et sub pena destitutionis et privationis prioratum castellanie et preceptoriarum ut predicta statuta ordinata et omnia et singula in ipsis contenta immolabiliter observatis, dantes et concedentes vobis dictorum prioratum fratribus prioribus et castellano dicte domus fratres preceptores et alios tailhias impositas prescriptas et quicumque tam ex responsionibus, arreragiis responsionum, mortuarum, vacationum baiuliarum quam aliis quibusvis causis et titulis debita et pervenire debentia communi religionis nostre thesauro solvere recusantes auctoritatem, potestatem et licentiam compellendi per captionem bonorum, privationem et destitutionem baiuliarum et facta planta habituum domus nostre privationem personarum incarcerationem et detentionem et quemcumque alium dicte domus nostre cohercionis modum cum consilio et assensu fratrum preceptorum quatuor suarum baiuliarum responsiones et tailhias vestri solvere non obstantibus retentione aliqua de ipsis facta ad manus nostras oppositione, contradictione et appellatione quibuscumque; invocato etiam ad hoc premissa si opus fuerit auxilio brachii secularis. In cuius rei testimonium bulla nostra plumbea est appensa. Datum Valentie supra Rodanum durante generali capitulo die duoecimo mensis Martii Anno incarnationis domini Millesimo Trecentesimo octuagesimo secundo.

13.

1383. március 12. AOM 322, f. 252v⁶¹ *A fenti oklevél rendelkezését ismétli meg az Auvergne perjelség okleveleit tartalmazó szekcióba másolva:*

Sub eisdem data modis et formis scriptis et registratis in prioratu Alvernie foliis Cxl et xli super taxatione talie impositae scriptum fuit et mandatum ac [...]ssatum⁶² summam Mille florenorum solvi debere per priorem et prioratum Ungarie ut in dictis litteris continentur

⁶¹ Kiadása: DOBRONIC 1984, 170. Dobronić *Alemanie*-nek olvasta *Alvernie*-t, ezért nem találta meg a másolati könyvben a teljes oklevelet (12. szám alatt).

⁶² Bizonytalan olvasat.

Zsolt Hunyadi

CONTRIBUTIONS TO THE QUESTION OF THE TAXES LEVIED
ON THE HUNGARIAN–SLAVONIAN HOSPITALLER PRIORY

The paper surveys the different revenues (*responsiones, arreragia* or *debita, tallia* or *taxa, mortuaria, vacantia, spolia, iocalia, passagia, elemosina, pitantia*) to be paid by the priories of the Order of St. John to its central treasury, residing in Rhodes or in Avignon, up to the end of the fourteenth century. On the basis of the results of the survey and through the edition of fourteenth-century primary sources, the author attempts to evaluate the contributions of the Hungarian–Slavonian priory in the period under query and beyond against the background formed by the European provinces of the Order.

KORDÉ ZOLTÁN

VAJDA ÉS ISPÁN

A székely ispáni méltóság a Zsigmond halála utáni években

Zsigmond király több mint ötven évig tartó uralkodás után, 1437. december 9-én hunyt el. A trónon – akaratának megfelelően – veje, Habsburg Albert követte, akit annak rendje és módja szerint 1438. január 1-jén meg is koronáztak. Az uralomváltás látszólag zökkenőmentesen ment végbe, az országnagyok támogatásának azonban megvolt az ára: az általuk támasztott választási feltételeknek az elfogadása. Ezek egyebek között azt tartalmazták, hogy Albert eltörli az „újításokat” és „káros szokásokat” (*novitates et novicas consuetudines introductas*), külföldieknek hivatalt vagy várakat nem adományoz, a tisztségeket csak a prelátusok és bárók hozzájárulásával osztja szét. A feltételek elfogadásáról kiadott hitlevél azt jelentette, hogy az új király szakít elődje uralkodási gyakorlatával. Ez a Zsigmond által kiépített hatalmi struktúra – amely több mint három évtizeden keresztül biztosította az ország stabilitását – gyors összeomlását és a rendi erők győzelmét eredményezte.¹ E jelentős változások nem azonos módon és mértékben érvényesültek a politikai-intézményi szféra minden területén. Az alábbiakban a székely ispáni méltóság vizsgálata révén arra keresünk választ, hogy a Zsigmond király halála utáni események vezettek-e olyan fejleményekhez, amelyek új szakaszt jelentenek a tisztség történetében.²

Még el sem csitulak teljesen az erdélyi parasztfelkelés lángjai, amikor 1438 elején Albert leváltotta a zavargások elfojtásában jelentős szerepet játszó székely ispánokat, Kusalyi Jakcs Mihályt és Tamási Henriket. Nem elszigetelt eseményről volt szó, hiszen ezekben a hetekben más tisztségek élén is változások történtek;³ a személycseré már

¹ MÁLYUSZ ELEMÉR: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok (1957) (továbbiakban: MÁLYUSZ 1957.) 47–51; FÜGEDI ERIK: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Nemzet és Emlékezet. Budapest 1986. (továbbiakban: FÜGEDI 1986.) 335–344; ENGEL PÁL: Szent István birodalma. História Könyvtár. Monográfiák 17. Budapest 2001. (továbbiakban: ENGEL 2001.) 233–235.

² Az Árpád-kori és az Anjou-kori előzményekre vonatkozóan ld. KORDÉ ZOLTÁN: Az Árpád-kori székely ispánok. In: Demény Lajos Emlékkönyv. Szerk.: VIOLETA BARBU–TÜDŐS S. KINGA. București 2001. 199–207. (továbbiakban: KORDÉ 2001.); Uő: Károly Róbert székely ispánjai. Adalékok az I. Károly alatti arisztokrácia történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tom. CIX. Szeged 1999. (továbbiakban: KORDÉ 1999.) 21–31; KORDÉ ZOLTÁN: La haute noblesse hongroise: l'exemple des comtes des Sicules sous les rois angevins. In: La noblesse dans les territoires Angevins à la fin du moyen âge angevine. Rome 2000. 443–455. (továbbiakban: KORDÉ 2000.)

³ Magyarország történeti kronológiája. I. A kezdetektől 1526-ig. Budapest 1983.² (továbbiakban: MTK. I.) 257; FÜGEDI 1986. 340–41.

a hatalmi viszonyok módosulását jelezte. Erre vall az is, hogy míg Tamási Henrik ajtónállómester lett, addig Kusalyi Jakcs Mihály (aki több mint egy évtizeden át viselte a székely ispáni méltóságot) csak 1440-ben, Albert halálát követően jutott újabb tisztséghez.⁴ A poszton történt változásra a király 1438. február 14-i oklevele szolgálhatja az első információt; ebben Albert értesíti a brassóiakat és a barcaságbelieket, hogy olyan székely ispánokat nevezett ki és küld hozzájuk, akik képesek lesznek őket ellenségeikkel szemben megvédeni.⁵ Az új tisztségviselők kilétére csak későbbi iratok világítanak rá. Egyikőjük, Pelsőci Bebek Imre, Zsigmond korábbi, nagy hatalmú nádorának, Bebek Detrének a családjából származott. Nevezték „Vajdafí”-nak is, jóllehet nem László nevű apja, hanem nagyapja, Bebek Imre volt korábban erdélyi vajda.⁶ Székely ispánként egy 1438. szeptember 21-én kelt saját kiadású oklevélben tűnik fel első ízben (*Emericus Bobek de Pelsevch*): ebben felszólítja a brassóiakat, hogy a Töröcsvár alatt vezető országotat – melyen keresztül a törökök be akartak törni – fokozottan őrizzék.⁷ Tisztségviselő társa Csáki Ferenc volt, annak a Csáki Györgynek a fia, aki 1402–1403 között már betöltötte e méltóságot. Neve Albert király 1438. december 17-i oklevelében bukkan fel először, melyben az uralkodó felszólítja a székely ispánokat, hogy ők és tisztségviselőik hagyjanak fel a beszterceiek szabadságjogainak és javainak megkárosításával.⁸

Bebek Imre és Csáki Ferenc tisztségviselésének időszakából elsősorban az erdélyi szászokra vonatkozó iratok maradtak fenn. 1439. június 29-én a király Beszterce város és kerület esküdtjeinek a panaszára – miszerint az ispánok és tisztségviselőik törvénytelen élelmiszer- és más adókkal, *descensus*szal zaklatják őket – ismételten tiltja a méltóságviselőket és jövőbeni utódjaikat a beszterceiek szabadságjogainak megsértésétől.⁹ Augusztus 2-án egy sor oklevelet adott ki Albert Szegeden; ezek közül három foglalkozik a brassóiak és a barcaságbeliek panaszaival. Az egyik szerint a székely ispánok embe-

⁴ ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Budapest 1996. (továbbiakban: ENGEL 1996.) II. 112, 239.

⁵ „*honorem comitatus Siculorum nostrorum talibus duximus conferendum personis de quorum fide et operum strenuitate nulla dubitatione possumus agitari, quos paucorum dierum labente curriculo cum tali dispositione in ipsas partes nostras Transilvanas et versus vos transmittemus*” (Df. 246 451; FRANZ ZIMMERMANN–CARL WERNER–GEORG MÜLLER–GUSTAV GÜNDISCH: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VI. Hermannstadt–Köln–Wien 1892–1981. (továbbiakban: US.) V. 4.).

⁶ ENGEL PÁL: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Budapest 2001. (továbbiakban: ENGEL 2001a.) Ákos nem 1. Bebek-ág. 4. tábla: Bebek (vámosi ág); ENGEL 1996. II. 26–27. A „Vajdafí” elnevezésre ld. például 1438. XII. 18.: „*Emerico filio vaivodae de Pelsewcz*” (US. V. 15.).

⁷ Df. 246 457 (US. V. 14.).

⁸ ENGEL 2001a. Zsidó nem 4. tábla: Csáki. 1438. XII. 17.: (Df. 247 254; US. V. 15.).

⁹ „*vos ipsos per diversarum victualium et aliarum rerum exactiones contra ipsorum libertates et praerogativas diversimode impediretis, molestaretis et dampnificaretis, immo quod deterius esset vos ac castellani ac familiares vestri in possessionibus nostris in praedicto districtu existentes descensus facientes de eisdem interim nequaquam recederetis quosque omnibus eorum victualibus consumptis ceteris rebus et bonis ipsos privaretis*” (US. V. 32.).

rek letartóztatásával, meg nem engedett egyezségekkel és szokatlan dolgok bevezetésével sértik meg a szászok jogait (*per detentiones ac minus licitas pactationes hominum ac per diversarum novitatum introductiones impedirent, molestarent et damnificarent eosdem exponentes*), amit az uralkodó szigorúan megtilt nekik. A másik irat viszont az ország prelátusait, báróit, várnagyait, nemeseit, városi és falusbíráit stb. szólítja fel arra, hogy a bármerre járó-keelő brassói és barcaságbeli szászokat vagy embe-reiket ne tartóztassák fel, s különféle ürügyekkel ne citálják saját bíróságaik elé, hanem a törvényes eljárásnak megfelelően a városi és kerületi hatóságnál keressenek orvoslást panaszaira (*in praesentia iudicis, villici et iuratorum civium dictae civitatis nostrae Brassouiensis et terrae Barcensis legitime prosequantur ex parte qourum iidem iudices, villici et iurati cives omni contra eos querulantes meri iuris et iustitiae ac debitae satisfactionis complementum impendere et exhibere tenebuntur prout dictaverit ordo iuris*). A király az erdélyi vajdát és a székely ispánokat bízta meg azzal, hogy akarátának érvényt szerezzenek. A harmadik parancslevelet megint csak Bebek Imréhez és Csáki Ferenchez intézte Albert a földváriak panasza nyomán: eszerint a személyük és javaik védelmére sok költség árán saját maguk által helyreállított vár használatában a székely ispánok jogtalanul akadályozzák őket, sőt arra törekszenek, hogy a panaszosokat onnan kivessék. Mivel a király ezt nem tűrheti (*nos praefatos exponentes per vos in praedicto castro impedire et perturbare nolentes*), tisztségviselőinek megtiltja, hogy e törekvésüket tovább folytassák. Ezen a napon kelt még az uralkodónak egy csonkán fennmaradt, Csáki Ferenc és testvérei: György, valamint László részére történő birtokadományozást tárgyaló oklevele is.¹⁰ Szintén az erdélyi szászokkal kapcsolatos Albert január 31-i parancslevele, melyben meghagyja Lépes György erdélyi püspöknek, Losonci Dezső vajdának, a székely ispánoknak, valamint minden rendű és rangú embernek, hogy ne akadályozzák meg Szászsebes lakóit abban, hogy lakhelyükre visszatérhessenek, kivéve azokat, akiknek sugallatára a várost korábban a töröknek átadták (*ex traditione seductioneque et iniqua ac diabolica suggestionem illorum perfidissimorum Anthonii plebani, Hermann Mewlmeuster, Martini Vlich et Zacharie pro tunc civium praefatae civitatis nostrae Zazsebes*).¹¹ Az erdélyi szászok panaszainak előtérbe kerülése és Albert törekvése ezek orvoslására részben azzal magyarázható, hogy a Zsigmond halálát követő új politikai helyzetben, az általa kiépített és élete végéig működtetett hatalmi struktúra felbomlásával a méltóságviselők kevésbé érezték magukat a király által korlátozva, így elődeiknél bátrabban hághatták át a törvényt és a szokásokat. Másfelől az is igaz, hogy a szász önkormányzatiság erre az időszakra elég erőssé vált ahhoz, hogy birtokosai igyekezzenek megszabadulni a székely ispánok – a korábbi állapotokhoz képest igencsak összezsugorodott – maradék fennhatóságától is.

A székely ispáni szerepkör egy másik oldalára világít rá az az oklevél, amelyet Albert és felesége, Erzsébet bocsátott ki 1439. szeptember 17-én a tüdőrévi katonai tábor-

¹⁰ Df. 246 900 (US. V. 38–39.); Df. 246 899 (US. V. 40–41.); Df. 278 701 (US. V. 39–40.). Csáki Ferenc és testvérei részére történő birtokadományozás: DI. 30 172.

¹¹ US. V. 23.

ban (*in descensu nostro exercituali campestri iuxta portum Tydewrew*). Szendrő elését követően, a súlyos helyzetre való tekintettel az uralkodópár ígéretet tett, hogy a következő tavaszra nagy létszámú sereget állít ki a török ellen; a hadjáratot személyesen a király vezeti majd. A költségek fedezésére rendkívüli hadiadót vetnek ki. Jóváhagyásuk és támogatásuk jeléül a név szerint felsorolt, személyesen jelen levő országnagyok is – köztük Csáki Ferenc és Bebek Imre – hitelesítették az okiratot (*Franciscus de eadem Chaak, Emericus de Pelsewcz comites Siculorum*).¹² Az esemény és az oklevél két fejleményre is rámutat: egyrészt aláhúzza a bárók szerepének növekedését; jóváhagyásuk és támogatásuk nélkül az uralkodó nem vállalkozhatott arra, hogy az ország alapvető érdekeit szolgáló támadó hadjáratot szervezzen a török ellen. A másik tanulság az, hogy ekkoriban a királyságot fenyegető veszély már olyan mértékű volt, hogy az országos hadjáratokban mind a két székely ispán személyesen vett részt figyelmen kívül hagyva azt a megfontolást – amely a kettős tisztségviselés elterjedésének egyik oka lehetett –, hogy amíg egyikőjük a csatamezőn tevékenykedik, addig másikójuk a hivatali teendőket látja el.

Az eseményt követően jó egy hónappal Albert már nem volt az élők sorában: verhasban elhunyt. Halála súlyos válságot idézett elő az uralkodóját vesztett királyságban. A várandós Erzsébet mindenképpen a maga, illetve (elhunyt férje végakarátának megfelelően) születendő gyermeke számára kívánta megszerezni a hatalmat. A királyné februárban fiúgyermeknek adott életet, akit Lászlónak kereszteltek el. Utószülött Lászlót 1440. május 15-én a Szent Koronával (melyet Erzsébet udvarhölgye révén tulajdonított el Visegrádról) a szabályoknak és szokásoknak megfelelően Székesfehérvárott az esztergomi érsek megkoronázta. A bárók jelentős része azonban már korábban úgy döntött, hogy mást ültetnek a magyar trónra. Január 18-án küldöttséget menesztettek III. Ulászló lengyel királyhoz, aki a felkérést elfogadta, a rendek pedig március 8-án Krakkóban megválasztották magyar királlyá. A csecsemő megkoronázására válaszul az országglakosok június 29-én ünnepélyes okiratban érvénytelenítették V. László uralkodását, s a királyi hatalmat átruházták Ulászlóra. Mivel tárgyalások útján már nem lehetett rendezni az ellentéteket, a fegyvereké lett a döntő szó.¹³

Hogy e zavaros körülmények között hogyan alakult a székely ispáni méltóság sorsa, arra a hézagos forrásanyag révén kísérlehetünk meg választ adni. Erzsébet 1439. november 9-i oklevelében igazolja, hogy Bazini Gróf György a még Albert által rábízott Szent Koronát és a koronázási ékszereket sértetlenül átadta a királynénak. A tanúságtévő bárók között egymás mellett szerepel Kusalyi Jakcs Mihály és Csáki Ferenc. Lázár Miklós – aki Katona István művéből ismerte az oklevelet – úgy vélte, hogy az

¹² DI. 39 290 (TELEKI JÓZSEF: Hunyadiak kora Magyarországon X. Pest 1853. 70–73. – a keltezés helyét Titelrévnek olvassa).

¹³ Az eseményekre: MTK. I. 259–60; ENGEL PÁL–KRISTÓ GYULA–KUBINYI ANDRÁS: Magyarország története 1301–1526. Budapest 1998. (továbbiakban: ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1998.) 199–200.

említett személyek ekkor együtt viselték a székely ispánságot.¹⁴ Ez azonban tévedés, mert az iratban az áll, hogy a királyné „*in praesentis ... Michaelis Jaakch de Kwsal alias et Francisci de Chaak comitum Siculorum nostrorum*” vette át a koronát és a jelvényeket.¹⁵ A kutatás egy másik része e mondatból arra következtetett, hogy ekkor átmenetileg Csáki Ferencet is megfosztották a méltóságtól, csak valamivel később lett újból tisztségviselő.¹⁶ Magunk nem látjuk indokoltnak, hogy Csáki Ferenc leváltásával számoljunk az Albert halála körüli időszakban. Úgy véljük, hogy az *alias* csak Kusalyi Jakcs Mihályra vonatkozik (ami ismereteinkkel egybevág), nem pedig Csákira. A két báró a felsorolásban azért került egymás mellé, mert mind a ketten ugyanazt a méltóságot viselték – csak éppen az egyikőjük (Csáki Ferenc) aktuális, másikójuk pedig volt székely ispánként tanúskodott az aktusnál. Nem valószínű, hogy a szeptember 17-én még együtt szereplő Bebek Imrét és Csáki Ferencet Albert október 27-én bekövetkezett halálát követően leváltották volna. (Más főméltóságok esetében sem ismeretesek ebben az időpontban személycserék.) Főleg annak tudatában vethetjük el e feltételezést, hogy a következő év februárjában mind a kettőjüket székely ispánnak címezték.¹⁷ Úgy véljük tehát, hogy mind Bebek Imre, mind pedig Csáki Ferenc folyamatosan betöltötték a méltóságot az Albert halálát követő időszakban is. Az özvegy királynéval azonban szembekerültek, mivel nem őt és fiát, hanem az ellenpártot támogatták. 1440. június 29-én a Budán összegyülekezett rendek megerősítették Jagelló Ulászló királlyá választását, elfogadták őt uralkodójuknak, egyúttal semmisnek mondták ki a csecsemő László koronázását. Az okiratot hitelesítő főurak pecsétje között ott található a székely ispánoké is, Csáki Ferencé pedig ott függ a július 17-i királykoronázás alkalmából az országnagyok által kibocsátott újabb oklevélen is. (Bizonyára nem hiányzott onnan Bebek Imréé sem, de az eredeti nyolcvanhat pecsét közül az 1950-es évekre már közel harmincnek a tulajdonosát nem lehetett azonosítani.)¹⁸

Bebek Imre és Csáki Ferenc nyílt állásfoglalása és pártválasztása tette szükségessé Erzsébet számára, hogy a székely ispáni méltóságot hozzá hű személyre bízza. 1441. január 13-i dátummal maradt fenn Losonci Dezső és Losonci Bánfi István oklevele, melyben a kiadók Erzsébet királyné parancsára hivatkozva felszólítják Beszterce város vezetőit, hogy a tőlük behajtandó cenzus maradék részét juttassák el nekik (*serenissima domina nostra regina nobis mandaret, ut censum vestri e medio provenientum levaremus*). Az oklevél korábbi közlője, Szabó Károly a Losonciak címét *Desew de Losoncz alias Waywoda Transsiluanus et Stephanus filius Bani comites Siculorum* formában

¹⁴ LÁZÁR MIKLÓS: Székely ispánok és alispánok a mohácsi vészig. Századok (1880) (továbbiakban: LÁZÁR 1880.) 749, 750.

¹⁵ DI. 13 457.

¹⁶ ENGEL 1996. I. 194., II. 48.

¹⁷ Erzsébet 1440. II. 18-án kelt oklevelének a hátoldalán olvasható – minden bizonnyal még ugyanabban a hónapban íródott – feljegyzés szerint Bebek Imre és Csáki Ferenc is székely ispánok: „*comites Siculorum Emericum de Persehl et Franciscum de Cahc*” (DI. 27 162; US. V. 52.).

¹⁸ MÁLYUSZ 1957. 76. 128. sz. jegyzet, 77. 131. sz. jegyzet. Az oklevelek fényképei: Df. 289 006; DI. 98 438.

adta meg, s mindkettőjüket székely ispánnak tekintette. Ezt a felfogást átvette Lázár Miklós, de hasonló formában közölte az oklevelet az erdélyi szász okmánytár is.¹⁹ Az oklevél eredetijében azonban *comes Siculorum* forma olvasható, vagyis a címzés így szól: „Losonci Dezső volt erdélyi vajda és Bánfi István a székelyek ispánja”. Losonci Bánfi István tehát egyedül viselte a méltóságot, Losonci Dezső csak mint egykori vajda szerepel az oklevélben (őt még az előző év nyarán váltotta le Ulászló király).²⁰ Erzsébet valószínűleg a polgárháború kezdetén nevezhette ki Bánfi Istvánt székely ispánná, amikor már egyértelművé vált, hogy Bebek Imre és Csáki Ferenc Ulászló pártján állnak. Nem valószínű, hogy a királyné döntését akár Ulászló, akár a régi méltóságviselők figyelembe vették volna, így egy ideig három székely ispán is működött az országban. Ez az állapot azonban nem tartott sokáig, mert az események olyan fordulatot vettek, amely közvetlenül érintette a székely ispáni hivatalt is.²¹

1441. január elején I. Ulászló hívei Hunyadi János szörényi és Újlaki Miklós mocsói bán vezetésével döntő vereséget mértek Bátaszéknél az Erzsébet királynét és fiát, Lászlót támogató erőkre. Bár a trónharc ezzel még nem ért véget, a győzelem mégis nagy jelentőségű volt, mert megszilárdította a lengyel király helyzetét Magyarországon, ellenfelei mozgásterét viszont jelentősen korlátozta.²² Ulászló nem maradt adósa azoknak, akiknek a sikert köszönhette, s Hunyadiat meg Újlakit meglévő tisztségeik mellé újabbakkal halmozta el: egyebek mellett erdélyi vajdává és székely ispánná nevezte ki őket. Az eseményre nem sokkal a bátaszéki győzelem után, valószínűleg 1441 február elején kerülhetett sor. Erre utal, hogy az előző erdélyi vajdák, a Losonci Dezsőt felváltó Kusalyi Jakcs Mihály és László ez év január 16-án szerepelnek utoljára az iratokban mint erdöntúli méltóságviselők; február 20-án már Hunyadi viseli ezt a címet, míg Újlaki március 7-én szerepel első ízben e titulussal a forrásokban.²³ Január 13-án

¹⁹ Székely Oklevéltár (továbbiakban: SzO.) I. Kolozsvár 1872. 144; LÁZÁR 1880. 796–798; US. V. 68.

²⁰ DI. 28 979. Nem számol Losonci Dezső székely ispánságával ENGEL 1996. I. 194. sem.

²¹ Nem vehetjük fel az Albert-kori székely ispánok közé Zoltáni Lőrincet. Az állítólagos méltóságviselőt egyetlen oklevél említi, amelyet BENKŐ JÓZSEF nyomán SZABÓ KÁROLY közölt (SzO. I. 139.). Az iratot, s a benne található információt a régebbi kutatás valódinak fogadta el (LÁZÁR 1880. 796.), annak ellenére, hogy hamis voltát több körülmény is igazolja. Zoltáni Lőrinc (*Lau-rencio de Soltan*) neve egyetlen más forrásban sem szerepel, személyéről, családjáról semmit sem tudunk. Az oklevelet állítólag Lévai Cseh Péter erdélyi vajda adta ki 1439. március 1-én. Ekkor azonban már nem Lévai Péter, hanem Losonci Dezső töltötte be a vajdai méltóságot (ENGEL I. 14.), aki e minőségében több okiratot is kibocsátott ebben az időben (így pl. 1438. XI. 19.: DI. 28 803; 1439. III. 24.: DI. 26 885; 1439. V. 4.: DI. 27 021. stb.). A fentebb kifejtettek értelmében folyamatosnak tekinthető Bebek Imre és Csáki Ferenc tisztségviselése; semmi sem utal arra, hogy Albert életében akár csak „igen rövid ideig” más (is) betöltötte volna a székely ispáni hivatalt, miként azt SZABÓ KÁROLY feltételezte (SzO. I. 139. 1. sz. jegyzet). Mindezek alapján természetesen tekinthető, hogy nem szerepelteti a székely ispánok sorában Zoltáni Lőrincet ENGEL PÁL sem (ENGEL 1996. I. 194.).

²² TEKE ZSUZSA: Hunyadi János és kora. Magyar História. Budapest 1980. 101–103; SZAKÁLY FERENC: Virágkor és hanyatlás. Magyarok Európában II. Budapest 1990. 36–37.

²³ ENGEL 1996. I. 14–15.

még Erzsébet királyné székely ispánja, Losonci Bánfi István bocsátott ki oklevelet Kolozsvárott, április 8-án viszont már arról olvashatunk a kolozsmonostori konvent oklevelében, hogy „*Johannes de Hwnyad inter ceteras honorum ipsius dignitatis vavoda Transsilvanus necnon Themesiensis et Siculorum comes personaliter coram nobis constitutus*” megfogadta, hogy a várost megvédi régi kiváltságaiban.²⁴ Újlaki jóval később, csak 1442. június 23-i, saját kibocsátású (egyébként nem erdélyi vonatkozású) diplomájában szerepel székely ispánként.²⁵ Mindeközben a korábbi székely ispán, a szintén Ulászló-párti Bebek Imre még 1441. július 3-án kiadott oklevelében is hivatalban levőnek mondja magát (*Emericus Bubek de Pelsewch comes Siculorum*); hogy nem önkényesen, azt Ulászló három nappal későbbi irata igazolja, amely székely és borsodi ispánnak címzi őt.²⁶ Mindebből tévedés lenne arra a következtetésre jutni, hogy Újlaki csak később nyerte el a székely ispáni méltóságot, mivel adataink egyértelműen azt igazolják, hogy a két főurat egyszerre iktatták be az újonnan megszerzett hivatalokba. Arra sem gondolhatunk, hogy Bebek Imre szembefordult a döntéssel, s még fél évvel az új tisztségviselők kinevezése után is jogtalanul viselte a méltóságot; addigi és későbbi pályafutása, valamint Ulászló említett oklevelének az ismeretében ez a megoldás is kizárható. A tisztség körüli „torlódásnak” a magyarázata a Hunyadi és Újlaki közötti munkamegosztásban rejlik. Míg Újlaki Miklós főleg az általa uralt dunántúli és délvidéki területek igazgatásával foglalkozott, addig a keleti részek – így Erdély – ügyeinek rendbetétele Hunyadira várt.²⁷ A frissen kinevezett vajda-ispán egyedül érkezett tartományába, s így látott neki a hatalmas territórium átszervezésének, biztos háttérrel formálásának. Mivel Újlaki a teendők elvégzésében ténylegesen nemigen vett részt, így Hunyadi számára kapóra jött az évek óta hivatalban levő Bebek Imre segítése (arról nincs adatunk, hogy Csáki Ferenc is megőrizte-e még egy ideig a posztját), aki egyúttal a folytonosságot is biztosítani tudta. Huzamosabb időn keresztül természetesen nem volt fenntartható az az állapot, hogy párhuzamosan három (esetleg négy?) tisztségviselő is betöltse a méltóságot, így, miután Hunyadi kiépítette a saját hatalmi rendszerét, Bebek Imre megbízatása – valószínűleg még a nyár folyamán – véget ért. Ez azonban nem jelentette azt, hogy kapcsolatai is megszakadtak Erdéllyel, hiszen néhány év elteltével (1446-ban) vajdaként tért vissza a tartomány élére, míg egykori tisztségviselő társa, Csáki Ferenc újból székely ispán lett.

Hunyadi és Újlaki erdélyi vajdává és székely ispánná történő kinevezésével első ízben egyesült a két méltóság ugyanabban a kézben, ami új korszak beköszöntét jelezte a tisztség történetében.²⁸ A vajdai és a székely ispáni hivatal különböző időben és – bizo-

²⁴ DI. 36 899 (US. V. 81.).

²⁵ „*Nos Nicolaus de Wylak wayuoda Transilvanus et banus Machoviensis necnon Siculorum ac comitatuum Themesiensis, Albensis comes*” (DI. 13 683).

²⁶ DI. 13 683, DI. 97 181.

²⁷ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1998. 201.

²⁸ A XIV. század elején Erdély nagy hatalmú tartományura, Kán László ugyan magához ragadta a vajdai és a székely ispáni méltóságot is, ezeket azonban nem királyi akaratból, hanem törvénytelenül birtokolta (JANITS IVÁN: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése

nyos mértékben – egymástól függetlenül alakult ki.²⁹ Nem változtatott a két méltóság önállóságán a tartományúri hatalom leverését követő konszolidáció véghezvivője, Károly Róbert sem. Az Anjou-korban ugyan többször is előfordult, hogy testvérek viselték a két tisztséget (például a Lackfiak időszakában), s nem számított rendkívülinek az sem, ha az idősebb testvér öccse honorjával és embereivel is rendelkezett,³⁰ ezt azonban csak afféle „csendestársként”, a családi munkamegosztás keretében tette, anélkül, hogy ténylegesen átvette volna a másik posztját. Az uralkodók hosszú időn keresztül óvakodtak attól, hogy az erdöntúli terület két legfontosabb hivatalát, s az ahhoz kapcsolódó erőforrásokat egyetlen tisztviselő rendelkezésére bocsássák. Bizonyára ez az óvatosság érhető tetten a Zsigmond-kor 1403 utáni szakaszának hatalmi-politikai viszonyait illetően is: bár a honor intézménye megszűnt, a székely ispán – a vajdához és néhány más tisztségviselőhöz hasonlóan – továbbra is „*élvezte azt a különleges kiváltságot, hogy szolgálati javadalomként tarthat a kezén várakat és birtokokat*”.³¹ Az ekkor kialakult kormányzati-területi egységek rendszere, illetve a tisztségek betöltésének a gyakorlata³² is azt sejteti, hogy az uralkodó a székely ispánok révén kívánt ellensúlyt képezni a vajdai hatalommal szemben. A méltóságviselők így megőrizték saját, jól körülhatárolt jog- és feladatkörüket. E helyzetnek vetett véget a döntésével I. Ulászló. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy befejeződött, s visszafordíthatatlanná vált a Zsigmond-kori hatalmi struktúra felbomlása, ami viszont óhatatlanul maga után vonta – ha nem is azonnal és látványosan – a székely ispáni tisztség súlyának, a többi méltóság körében elfoglalt helyzetének változását.

Hogy mi vezetett el a két hivatal egy kézben történő összevonására, az több okkal magyarázható. Kétségtelen, hogy az erdélyi vajda kezdettől fogva tekintélyesebb és nagyobb hatalommal rendelkező méltóságviselő volt, mint a székelyek ispánja. Megmutatkozik ez egyebek mellett abban is, hogy míg az első tisztségviselő elmaradhatatlan szereplője a méltóságsoroknak, addig az utóbbi csak elvétve fordul elő ezekben. A vajdai méltóság – az uralkodók időnkénti ellensúlyozási kísérletei dacára – fölébe nőtt a székely ispáninak, s csak idő kérdése volt, hogy mikor „nyeli le” azt. Ez a pillanat akkor érkezett el, amikor – mint fentebb már utaltunk rá – a Zsigmond által kiépített

1526-ig. H. é. n. [Budapest 1940.] 21. 14. sz. jegyzet; MÁLYUSZ ELEMÉR: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 2. Budapest 1988. (továbbiakban: MÁLYUSZ 1988.) 9; Károly Róbert vajdájának, Szécsényi Tamásnak a székely ispánságára vonatkozó feltételezés viszont téves forrásközlésen alapult (KORDÉ 1999. 26. 28. sz. jegyzet).

²⁹ A vajdai méltóság kezdeteire újabban: KRISTÓ GYULA: A korai Erdély (895–1324). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18. Szeged 2002. 131–133. A székely ispáni méltóság kialakulására: KORDÉ 2001. 199–203.

³⁰ KORDÉ 2000. 454. 2. tábla; ENGEL PÁL: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Századok (1982) 984.

³¹ ENGEL 2001. 184.

³² A kormányzati-területi egységekre: ENGEL PÁL: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 83. Budapest 1977. 68–70. Id. még a 64–65. közötti térképeket.

politikai struktúra összeomlásával a bárók, illetve a rendi erők fölébe kerekedtek a királyi hatalomnak. Mindemellett nem szabad figyelmen kívül hagyni a katonai szempontokat sem: Zsigmond halála után az erdöntúli vidékre nehezedő török nyomás csak súlyosbodott, a betörések gyakoribbá és pusztítóbbá váltak mint valaha. Ebben a helyzetben egyáltalán nem meglepő, hogy a tartomány katonai szempontból legfontosabb két posztja egy kézbe került: ez hozzájárult a rendelkezésre álló erők jobb koncentrálásához, gyorsabb és hatékonyabb kihasználásához. Nem lehet eltekinteni az egyesítéshez vezető okok sorában a társadalmi viszonyok szerepétől sem. Az erdélyi rendiség kialakulása – melynek kezdetei az 1437. szeptember 16-án megkötött kápolnai unióig nyúlnak vissza³³ –, az egységes fellépésre törekvő rendi nemzetek kívánatosává tették a királyság képviselőjének nagyobb hatalommal való felruházását.

A vajdaság és a székely ispánság összeolvasztása természetesen nem egyszeri aktus, hanem évtizedekig elhúzódó folyamat eredménye volt, amely csak 1467-ben zárult le.³⁴ E folyamat első és döntő lépése 1441 elején következett be, amikor I. Ulászló király egyszerre ruházta fel Hunyadi Jánost és Újlaki Miklóst mindkét méltósággal. Az esemény lezárt egy fejezetet, egyben új szakaszt nyitott a székely ispánság történetében.

³³ Az unióra és a három erdélyi nemzetre: MÁLYUSZ 1988. 38. skk; Erdély története három kötetben. I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: MAKKAI LÁSZLÓ–MÓCSY ANDRÁS. Budapest 1986. 347–352; DEMÉNY LAJOS: Parasztfelkelés Erdélyben 1437–1438. Budapest 1987. 154–160, 178–179.

³⁴ KUBINYI ANDRÁS: Erdély a Mohács előtti évtizedekben. In: Tanulmányok Erdély történetéről. Szerk.: RÁCZ ISTVÁN. Debrecen 1988. 67, 72.

Zoltán Kordé

VOIVODE ET COMTE

La dignité de comtes des Sicules après la mort du roi Sigismond

En Transylvanie médiévale, les dignitaires les plus puissants nommés par le roi de Hongrie, furent le voivode et le comte des Sicules. Après la mort du roi Sigismond (le 9 décembre 1437) le système politique établis par lui échoua vite. La puissance et l'influence des barons augmenta beaucoup. Dans cette situation l'office de comte des Sicules subit des changements importants. Au début de l'année 1441, à la fin d'une lutte pour le trône, le roi victorieux, Vladislas Ier, donna à ses partisans les plus importants – Nicolas d'Újlak et Jean de Hunyad – des offices et des grands propriétés. Ce fut alors la première fois que les deux grandes offices de la Transylvanie s'unirent dans les mêmes mains: Újlaki et Hunyadi reçurent du roi la dignité du voivode et celle du comte des Sicules aussi. Ce fut un grand tournant dans l'histoire de l'office de comte des Sicules. Dans les années suivantes l'unification des deux dignités avança de plus en plus. Enfin, à 1467 le roi Mathias Corvin mis fin de l'indépendance des comtes des Sicules et unifia définitivement les deux grands dignités.

MAGYAR RENDI MOZGALMAK ÉS AZ OSMÁN BIRODALOM A 17–18. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A fejlett európai államok rendi küzdelmektől nehézkes monarchiáiban a 18. században ideális uralkodói formációként tekintettek a távoli Oszmán Birodalom zsarnoki, de látszólag gördülékenyen működő uralmi berendezkedésére. Nem csak a hivatalos politikusok gondolkodtak el a két rendszer különbségén, hanem az európai ember elvágyódása egy távoli ismeretlen világ felé romantikus fényt is kölcsönzött az egzotikus keleti birodalomnak. Goethe híres *West-östlicher Diwan*¹ című költeményei az európai ember ábrándjait fogalmazták meg a tiszta Kelettel szemben. Másképpen látta ezt például Joseph von Hammer-Purgstall, aki éveket (1789–1804) töltött Isztambulban, ahol a Habsburg Birodalom követségi tolmácsa volt. A kiváló és monumentális tíz kötetes Oszmán Birodalom története hetedik kötetének bevezetésében arról értekezik, hogy ezennel fellélegezhet a történelmet író és olvasó,² hiszen lassan lezárul a testvérgyilkosságokkal, gyermekadóval jellemezhető, kegyetlen kor, s ezt felváltja a műveltséget, szépséget pártoló időszak. Lázár Gyula,³ aki Baranyi Decsi Sámuel után másodszer foglalta össze magyarul Oszmán Birodalom történetét elfogadható színvonalú kompilációjában, ugyanezt az ítéletet úgy egészíti ki, hogy lehanyaglott az oszmánok fényes hadi csillaga, mely ezután csak ritkán tudott előtörni a vastag felhők mögül.

A történelem menete úgy hozta, hogy Magyarország szinte végigjárta az Oszmán Birodalommal azt az utat, amelynek során a hatalma zenitjén álló hatalomból „Európa beteg embere” lett. I. Szülejmán szultán magyarok feletti győzelmei, s a Habsburg Birodalom ellenállása következtében a magyar nemzet két nagyhatalom közé szorulva mind a két szembenálló fél oldalára sodródott. Magyarország önálló államiságának elvesztése után a felelős politikai elit mindkét hódító előrenyomulásából saját céljainak elérését remélte, valamelyik fél oldalán kereste a kibontakozást. A magyar történelem jó néhány példát hoz arra, hogy a tartós kétoldali nyomás a helyi politikai erők számára lehetővé teszi, hogy a két nagyhatalom érdekeit kifürkészve saját helyzetüket is javíthassák. Különösen érdekes ez akkor, amikor a 17. század második felében, különösen I. Lipót német-római császár és magyar király vezetésével megindult az egységes

¹ JOHANN WOLFGANG GOETHE: *West-östlicher Diwan*. Baden-Baden, 1988.

² JOSEPH HAMMER-PURGSTALL: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. VII. Pest, 1. „Endlich kann der Schreiber und Leser osmanischer Geschichte freyer aufathmen von dem erstickenden Brodem der Blutfall.”

³ LÁZÁR GYULA: *A török birodalom története*. Nagy-Becskerek, 1890.

Habsburg Birodalom kialakításáért folyó küzdelem.⁴ A magyar nemesség mindig rossz szemmel nézett arra a hatalomra, mely az ő féltve őrzött privilégiumait, mint például az adómentességet, csökkenteni kívánta. A forgatókönyv közel száz évig nem változott, amikor Bécs – sokszor jogosan – a Birodalom egysége érdekében fellépett a magyar arisztokráciával szemben, azok nagyobb köznemesi rétegre támaszkodva attól sem riadtak vissza, hogy az „ösellenségnek” tartott Oszmán Birodalom védőszárnyai alá húzódnak.

A Habsburg Birodalom abszolutisztikus törekvései és az ellenreformáció következtében a 17. század második felére magyar rendi társadalom teljes spektrumában szembekerült a bécsi udvarral.⁵ A 17. század második felében és a 18. század elején öt olyan mozgalmat ismerünk, amelyek a Habsburg hatalom ellen irányultak. Mindezen mozgalmak közös jellemzője, hogy előbb-utóbb valamilyen kapcsolatot kerestek az Oszmán Birodalommal. A magyar rendek, akik az abszolutista államtól védték nemesi, rendi előjogaikat, illetve a katolikus újjászületéstől a protestáns felekezetüket, egy olyan birodalom védnöksége alá próbáltak kerülni, amelyik az európai abszolutizmusnak egyfajta mintát adott. Ugyanakkor az Oszmán Birodalomban mint soknemzetiségű és vallású államban, a magyartól eltérő vallási-kulturális közeg létezett, ahol az iszlám jelentette a hatalom szervezeti keretét és legitimációját. Fel kell vetni a kérdést, hogy egy olyan teljesen más struktúrájú állam, mint az Oszmán Birodalom, amely a közel keleti iszlám birodalmiság szellemében szerveződött, nem ismerte a feudális birtokok örökölhetőségét és a magántulajdon szabadságát is csak erősen korlátozott formában fogadta el, vajon mit érthetett meg a magyar nemesség politikai indítékaiból.

Az oszmán állam politikusai nem írtak naplókat, visszaemlékezéseket; sőt az oszmán birodalom levéltári forrásadottsága is inkább a gazdasági iratok területén értékelhető, míg politikai tartalmú, különösen a belső döntéshozók véleményét tükröző okmányok ritkán bukkannak fel.⁶ Így tehát a (közel) kortárs elbeszélő forrásokra fogok építeni, s ahol lehet, az elbeszélő forrásokat okleveles adatokkal szembesítem. Három munkát tekintettem át a fenti céllal: Findiklili Mehmed Aga (Szilahdár): Szilahdár tarihi (Szilahdár történeti műve);⁷ Mehmed Rásid: Tarih-i Rásid (Rásid történelmi

⁴ PÁLFFY GÉZA: A tizenhatodik század történelme. Budapest 2000. 102–104; R. VÁRKONYI ÁGNES: Három évszázad Magyarország történelmében. I. 79–81.

⁵ ÁGOSTON GÁBOR–OBORNI TERÉZ: A tizenhetedik század története. Budapest 2000. 202–210; A rendi mozgalmak történetének talán legjobb összefoglalása BENCZÉDI LÁSZLÓ: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a 17. század végi Magyarországon (1664–1685). Budapest 1980.

⁶ A források közül a nagyvezíri előterjesztésre ld. FODOR PÁL: Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír. Változások az oszmán hatalmi elitben és a nagyvezíri előterjesztés kialakulása. in: A szultán és az aranyalma. Budapest 2001, 45–66.

⁷ SILAHDÂR FINDIKLILI MEHMED AĞA: Silahdâr tarihi. I–II. İstanbul, 1928. A szerzőt eredetileg Hodzsazâde Mehmed Ağának hívták, aki 1658. decemberében született, s 1723-ban hunyt el. Findiklili előnevét Isztambul egyik elővárosáról kapta, ahonnan származott. Egész életét a Portán töltötte el, ahol szülfi baltadzi (kénes sárga színű alabárdos), majd bosztândzi (kertész), seferli, bülend agaszi, csokadâr és legutóbb Silahdârâ nevezték ki, ami után hamarosan nyugállományba

műve);⁸ Defterdár Szári Mehmed Pasa: Zübde-i vekájját (A történetek esszenciája).⁹ A szerzők egész életükben, vagy annak nagyobb részében portai szolgálatot teljesítettek. Véleményük a kor török politikai elitjének a szemléletét tükrözte.

Az első vizsgálandó esemény a Wesselényi Ferenc nádor által kezdeményezett ún. nádori összeesküvés. A Habsburg seregek 1664. évi győzelme után létrejött vasvári béke a kortárs magyar politikusokat olyan mértékben háborította fel, hogy szervezkedésbe kezdtek. Szári Mehmed pasa az 1092-es (1681) évnél tudósít a Wesselényi-mozgalomról. Szerinte szokás volt, hogy a magyar előkelők, akik korábban saját országokkal bírtak, mint például a Zrínyiek és a Batthyányak, Jézus születése napján Bécsben gyűlnek össze. Abban az évben, amikor az Oszmán Birodalom Krétán Kandiát ostromolta (H.1078/ Kr. u. 1667–1668), Lipót császárnál ünnepeltek a magyarok, aki őket a vallásuk elhagyására és a katolikus hit elfogadására hívta fel. Félő volt, hogy ha ezt visszautasítják, akkor kivégzik őket, ezért arra hivatkoztak, hogy a többi magyar úrral is meg kell tárgyalniuk a dolgot, s hazatértek. Ezután megállapodtak abban, hogy az Oszmán Portához fordulnak, bejelentik, hogy elfogadják a Porta fennhatóságát, s a német császár óhaját visszautasítják. Zrínyi Péter embere ajándékokkal Boszniába, Banja Lukába érkezett. Mivel Köprülüzáde Fazil Ahmed pasát a kandiai ostrom kötötte le, a követet Banja Lukában várakoztatták, aki ott el is hunyt. Így nem tudtak a magyarokon segíteni. Ugyanakkor Batthyányt (Bakánoglu a szövegben, ami szerző tévedése Frangepán Ferenc helyett – P. S.) bebörtönözték, aki a tervet a császárnak is elárulta. Többen a szervezkedők közül visszatértek a császár oldalára. Zrínyi Péter gyermekeinek csak egy várat hagytak meg, a többibe bánokat rendelték.¹⁰

A fentiekből kitűnik, hogy a krónikáíró a nádori összeesküvést, s az utána következő fegyveres felkelést, majd Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc kivégzését erősen tömörítette, keverte. Különösen figyelemre méltó, hogy a Portán mennyire nem voltak tisztában a magyar arisztokrácia vallási viszonyaival.

Szilahdár a korszak tárgyalását a magyar lakosság vallási felosztásának tárgyalásával kezdte el. Szerinte a magyar nép két pártot alkot, az egyik a bálványimádó (*putpereszt*), a másik a nem bálványimádó (*puta tapmaz*). A krónika kiadója, Ahmed Refik

vonult. FRANZ BABINGER: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig 1927, 253 (továbbiakban: GOW).

⁸ MEHMED RÁŞID: Tarih-i Râşid. I–VI. İstanbül, 1282H/1865K.; A szerző Isztambulban, egy Malatyából származó Molla Musztafa nevű kádi fiaként született. A fővárosban tanult, majd 1714-ben átvette a birodalmi történetíró tisztségét. Ezt a posztot visszahívásáig, 1721-ig betöltötte, amikor is Aleppo kádija lett. A perzsiai követsége idején már mint Mekka kádija szerepelt. 1730-tól isztambuli kádi, majd anatóliai hadbíró tisztségét törtötte be, 1735-ben hunyt el Isztambulban. Krónikája Naima híres történeti művének folytatása, ld. GOW, 268–269.

⁹ DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA: Zübde-i vekayiât. Tahlil ve metin. (1066–1116/1656–1704) Kiadta: DR. ABDULKADIR ÖZCAN, Ankara 1995. 124. Türt Tarih Kurumu; A kiadás bevezetője (XVII–XXXII. o.) szerint nagyon fiatal korától a Portán dolgozott, előbb a rúznáme-i evvel hivatalban, majd hétszer volt defterdár. Utolsó beosztásában Szelánik (Tesszaloniki) védője volt, ahonnan a veszthelyre kísérték.

¹⁰ DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA, 124.

lábjegyzetben jelezte a török olvasónak, hogy az elsők a katolikusokat, míg a másik csoporton a protestánsokat kell érteni.¹¹ Sajnos a mai török szakirodalomba is beszivárgott ez a leegyszerűsítés, miszerint a Habsburg-ellenes nemesi ellenzék protestáns volt.¹² Annak ellenére történt ez, hogy a magyar szakirodalmat is alaposan ismerő Tayyib Gökbilgin két tanulmányában érintette a Thököly és Rákóczi szabadságharcok történetét.¹³ Köztudomású, hogy a mozgalom arisztokrata vezetői túlnyomó többségben katolikusok voltak, s csak a szervezkedők köznemesi szárnyán találunk protestáns túlsúlyt.

Figyelemre méltó, hogy Szári Mehmed pasa a mozgalom földrajzi elhelyezésekor az Erdélytől nyugatra eső országrészt Orta Madzsarnak (Közép-Magyarországnak) nevezte. Ezzel az elnevezéssel kifejezte, hogy a két magyar terület, a királyi Magyarország és Erdély között létezett egy harmadik, magyarok irányítása alatt álló földrajzi-politikai egység is.¹⁴ A mai török történetírás elsősorban İsmail Hakki Uzunçarşılı művéből merít,¹⁵ aki a tárgyalt korszakra és eseményekre – az oklevelek mellett – elsősorban Szilahdár Mehmed Aga és Rásid munkájából használt adatokat. Szerinte I. Lipót császár idején nagy nyomás nehezedett a magyarokra. A protestáns lakosságot vallási és nemzeti érzületében sértették meg. A felkelők előbb Franciaországhoz fordultak, azonban elutasító választ kaptak. A mozgalom okát vallási ellentétekben kereste, szerinte a két magyar felekezet is egymásra rontott. Név szerint csak Nádasdy Ferencet említette meg mint a lázadás beárulóját, akit később kivégeztek.¹⁶ A bemutatott források és az idézett feldolgozás nem tértek ki arra, hogy a Wesselényi-mozgalom illetve a felkelés miként rendezte volna viszonyát a Portával.

A magyarok mozgalma a spanyolok kezén lévő Flandria megszállására készülő XIV. Lajos francia királynak ütköztetését jelentett I. Lipóttal szemben. Amint kiderült, hogy Lipót nem lép be a háborúba, a franciák meg is szakították a tárgyalásokat a magyarokkal.¹⁷ A francia politika kivonulásával természetesen erősödött a hagyományos török orientációt képviselők csoportja Magyarországon, s ezután az oszmánok jelentették a mozgalom legfőbb nemzetközi kapcsolatát. A török szövetség (illetve a be-

¹¹ SILAHDÁR I., 741.

¹² PROF. DR. YAŞAR YÜCEL – PROF. DR. ALI SEVİM: Türkiye tarihi. 3. Ankara, 1991. 173.

¹³ TAYYIB GÖKBILGIN: Rákóczi Ferenc II. ve osmanlı devleti himayesinde Macar Mülteciler. In: Türk – Macar kültür münasebetleri ışığı altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar mültecileri.; Thököly İmre ve Osmanlı – Avusturya ilişkilerindeki rolü. Birinci ölüm (167?–1682). Symposium on Rákóczi Ferenc II and the Hungarian Refugees in the Light of Turco – Hungarian Cultural Relations (31 May–3 June 1976) University of İstanbul, the Faculty of Letters. İstanbul, 1976. 1–17, 180–210.

¹⁴ A törökök hódoltságot általában nem számították a magyar állam részének, bár földrajzi értelemben Magyarországhoz tartozónak vallották, erre vö. FEKETE LAJOS: A hódoltság-kori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. (Első közlemény.) Hadtörténelmi Közlemények 31 (1930) 6–7.

¹⁵ Ld. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Tarihi. III/2. Ankara 1954.¹; vö. még YÜCEL–SEVİM 3, 173–174.

¹⁶ UZUNÇARSILI, III/2. 73–74.

¹⁷ BENCZÉDI, 1980. 18.

hódolás) programja Wesselényi 1666. augusztus 27-én kelt leveléből derül ki, amely a Portára menő erdélyi követ instrukcióját tartalmazza. Ez volt az első, általam ismert kísérlet arra, hogy a magyar fél a kívánságait egy több pontból álló szerződéslevelével (ahdnáme) tervezetbe foglalva nyújtsa át a Portának. Ebben adófizetést fogadott el Wesselényi nádor, ezt maximum 100 ezer tallérban kötötte ki, s annak megfelelően csökkent volna az összeg, amennyivel kedvezőtlenebb feltétellel fogadta volna el a szultáni udvar a magyar tervezetet. A hódolt helyek adója a korábban meghatározott mértékű maradt volna, és a török nem szólt volna bele a nemesi birtoklásba, fegyverviselésbe, költözködésbe. Követelték továbbá, hogy a török ne szóljon bele az ország belső ügyeibe, szabadságait, szokásait tartsa meg. A Porta ne akadályozza a királyválasztást, s a török szultán ne kényszerítse az országot annak szándéka nélkül hadakozásra. Kérték, hogy Magyarország a befizetett összeget – a Habsburg Birodalomban szokásos módon (akik a 16. században a Portára fizetett évi 30 ezer aranyat *Ehrengeschen*nek nevezték)¹⁸ – ne adónak, hanem ajándéknak nevezzék. Wesselényi elképzelése szerint a szultán a kiadandó ahdnáméban ne Magyarország uraként, hanem patrónusaként szerepeljen.¹⁹ Mivel a vasvári béke után a török–Habsburg viszony rendeződött. A kereskedelmi szerződés létrejött és a keleti *Handelskompanie* megalapítása után a Habsburg Birodalom érdeke a béke fenntartása és a jól jövedelmező kereskedelem volt, így tehát a behódolás tervével a magyar rendek az önvédelmet és megmaradást kívánták biztosítani.²⁰ Véleményem szerint e felterjesztés nagyon fontos a magyar rendi mozgalmak és a Porta viszonyának értelmezésekor. Bizonyos, hogy mind a Thököly Imrének átadott szultáni ahdnáme, mind pedig a Rákóczi-szabadságharc alatt keletkezett hasonló tervezetek a fenti okmánnyal *rokonságban* vannak.²¹

¹⁸ ERNST DIETER PETRITSCH: Tribut oder Ehrengeschenk? Ein Beitrag zu den habsburgisch-osmanischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts: Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 20 (1993) 49–58.

¹⁹ DEÁK FARKAS: A bújdosók levéltára. Budapest 1888. 227–232; BENCZÉDI, 1980. 20.

²⁰ BENCZÉDI, 1980. 20.

²¹ A Thököly-ahdnámét alább részletesen elemzem, a Rákóczi-szabadságharc idején 1705. október 26. vagy 27-én keletkezett Pápay János követutasítása, akit a fejedelem a Portára küldött, hogy szövetséget kössön az oszmán birodalommal. Ekkor Rákóczi titkos kancelláriáján összeállítottak egy öt pontból álló ahdnáme tervezetet: A kancelláriai fogalmazvány: Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára. Ráday család levéltára. Ráday I. Pál iratai. Kancelláriai iratai. Külpolitikai iratai. IV. d/2–13. (Diplomáciai kapcsolatok a török Portával. 1703–1710.) (továbbiakban: Ráday lt. IV. d/2–13.) 8. sz. p. 33–40; Kiadta: BENDA KÁLMÁN–ESZE TAMÁS–MAKSAY FERENC–PAP LÁSZLÓ (sajtó alá rendezte – ~): *Ráday Pál iratai 1703–1706*. Ráday Pál iratai I. (továbbiakban: RÁDAY I.) Budapest 1955. 449. A második kísérletre, hogy a magyar felkelők a Portával szövetségi viszonyt alakítsanak ki 1709 tavaszán került sor. Ekkor egy 10 pontból álló ahdnáme tervezettel álltak elő, ekkor is eredménytelenül. THALY KÁLMÁN: Történelmi naplók (1663–1719). Budapest 1975. 252–256. MHHS XXVII.; Ráday lt. IV. d/2–13. 10. sz. p. 49–51; Az erdélyi rendeknek 1687. decemberében kiadott ahdnáme pontjai: Arhivele Naționale ale României, Direcția Generală, Documente Turcești (ANR DG-București Doc. turc.) XXIX/2362. Kiadása: TAHSIN GEMIL: Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712). Bucu-

A második vizsgálandó eseménysor a kuruc támadások ideje, amikor a felkelő magyar arisztokraták kivégzése után és a Habsburg csapatok túlkapásai, illetve magyar lázadók vagyonának lefoglalása miatt sokan Erdélybe menekültek. A bujdosók hamarosan fegyveres mozgalmat indítottak a Habsburg uralom ellen. A tulajdonképpeni országos jelentőségű katonai ellenállás csak ekkor kezdődött. Az ismertetett török krónikák ezekről az eseményekről hallgattak, illetve Thököly Imre szerepét hangsúlyozták olyankor is, amikor még biztosan nem volt az események résztvevője. Szilahdár Thököly apját, Istvánt név szerint nem említette, ehelyett egy DWDWQ formában fennmaradt romlott nevet, illetve még valószínűbben, tisztséget jelölő szót használt, amely talán a *ducius*, *duca* (latin, olasz = vezető, herceg) eltorzított formája. Mivel a török krónikás azt hitte, hogy az ún. Közép-Magyarország mindig is önálló terület volt, Thököly Istvánt Közép-Magyarország királyának nevezte. Arról viszont jól értesült, hogy a család kereskedelemmel (a szövegben lókereskedő áll marhatózsér helyett!) szerezte a vagyonát, s birtokainak központját, Késmárk városát is megemlíttette.²² A „késmárki” nemesi előnév később is gyakran előfordul a Thökölynek írt török levelekben. Szilahdár szerint a magyar menekültek hívták maguk közé Thököly Imrét, hogy vezetése alatt megvédhessék magukat a Habsburg csapatoktól.²³ A török szakirodalomban krónikásaikra alapozva említik,²⁴ hogy Thököly már 1672-ben személyesen megkereste a jenői beglerbéget, Dzserráh Kaszim pasát, s közvetítését kérte, hogy Erdély típusú vazallus államnak ismerjék el a Felvidéket. Uzunçarşılı szerint minden csak azon múlt, hogy Kaszim pasa nem tartotta megbízhatónak a magyarokat. Szerinte 1675-ben Isztambulig jutottak el Thököly követei, a törökök azonban ekkor is visszautasították a magyar ajánlatot.

Nem tudom, hogy Thökölynek volt-e köze az 1671. nyarán megismételt követjáráshoz, amikor a Habsburg megtorlás elől menekülők küldtek embereket Portára. Ezek évi 50 ezer tallér adót ígértek, és 5 ezer főnyi török segédhad kérése mellett a behódolást vállalták. A szultán oltalmáról biztosította őket, s a részletek megbeszélésére a budai pasához irányította őket. A menekültek azonban ekkor sem kaptak közvetlen katonai segítséget. A Porta a lengyel nemesi köztársaság ellen készült, mivel a kozákok fellépése miatt háborús konfliktus alakult ki. A nyugat-ukrán területeken élő kozákok Lengyelországtól akartak elszakadni, s elfogadták a szultán fennhatóságát.²⁵ Hamaro-

reşti, 1984. 374–376; BOA (İSTANBUL) Divan-i hümayun Nâme defteri 5. 14–17; AHMET REFIK (Ahmed Refîq): Memâlik-i ‘Osmâniyede qrâl Râçoçi ve tevâbi’i (1109–1154). İstanbul, 1333(H)11–14.; Gemil, 1984. 376–378.

²² SILAHDÂR I, 742.; UZUNÇARŞILI III/2. 74–75.

²³ SILAHDÂR I. 742.; UZUNÇARŞILI III/2. 75.

²⁴ GÖKBILGIN, 1976. 3.

²⁵ BENCZÉDI, 1980. 58; Megjegyzendő, hogy a kozák hetman, Dorosenko elfogadta a szultáni fennhatóságot, a török vazallus státusát. Bizonyos mértékben a helyzet hasonló volt, mint a Habsburgok ellen küzdő kuruc mozgalom esetében. Nem találtam adatot, hogy a kurucok példaként tekintették-e a kozák mozgalmat, vagy sem, de a megoldás hasonlósága arra utal, hogy lehetett valami kapcsolat köztük. Ugyanez érvényes a Porta kuruc és kozák politikájára is.

san Dorosenko kozák hetman az orosz cár védelme alá helyezte országát, amelyből ismét háború keletkezett. Az 1680. évi orosz–török béketárgyalások híre mellett Bécset erősen nyugtalanította, hogy a Porta nem akarta megerősíteni a lejáró vasvári békét.²⁶

Mivel az Oszmán Birodalom nem indult a bujdosók védelmére, azok az 1679-es krasznai gyűlésen csak a szabad vallásgyakorlat elérését tartották fontosnak, a behódolást nem erőltették. Apafi Mihály erdélyi fejedelem bizalmasa, Teleki Mihály kővári kapitány, ugyanakkor felszólította Thökölyt, hogy ne álljon el a szultán hűségétől, hiszen az oroszral kötött béke után bizonyosan ide fordul a török had.²⁷ Apafi már 1679. október 6-án arra kérte a váradi pasát, hogy fogadja el a bujdosók vezérének Thökölyt,²⁸ aki egy török csausszal való 1680. februári tárgyalás után kötötte a Portához további életét.²⁹ A döntő fordulatot a Radzinban megkötött orosz–török béke hozta el (1681. február 11.). 1681 márciusában a nógrádi Mehmed aga, a híres Csonka bég látogatta meg Thökölyt. Ekkor írta a kuruc generális híres fogadalmát Ibrahim budai pasának: „Én mindazonáltal, ha mind labanccá lesznek is, s csak egyedül maradok is, a Fényes Portához való hűségemben ... mindvégig állhatatosan megmaradok, attól el nem szakadok.”³⁰

Tehát nem pontos Uzunçarşılı megállapítása, miszerint Thököly ajánlkozását a Portán csak 1682 nyarán hallgatták volna meg. A hatalma csúcspontján álló kuruc királyt egy szultáni kinevező levéllel (*berát-i hümayún*)³¹ és egy 14 pontból álló szerződéslevéllel (*ahd-náme-i hümayún*) ismerte el a Porta Közép-Magyarország fejedelmének.³² Ez utóbbi okmány, bár fordításban megtalálható a magyar levéltárakban is, elkerülte a kutatók figyelmét. Mindenki úgy vélte, hogy a Hammer-Purgstall által kiadott kinevező okmány felel meg Thököly ún. ahdnáméjának (szerződéslevelének). A doku-

²⁶ GOR VI, 1830. 360.; EUDOXIU HURMUZAKI: Fragmente zur Geschichte Rumänien. III. Bukarest, 1884. 322–323; BENCZÉDI, 1980. 98.

²⁷ BENCZÉDI, 1980. 111–113; GERGELY SÁMUEL: Teleki Mihály Levelezése. (TML) VIII. Budapest, 1926. 518.

²⁸ SZILÁDY ÁRON–SZILÁGYI SÁNDOR: Török-Magyarkori Államokmánytár (TMÁOT) VI. Budapest 1871. 72.

²⁹ „ha Isten után az török fegyvere minket haza nem viszen, az én itiletem szerint keresztény királyok alkalmatosságával vékonyan remélhetni szabadulásunkat....” DEÁK FARKAS: Thököly Imre levelei. Budapest 1882. 114.

³⁰ MOL. Esterházy nádor iratai, 674/6609. Idézi: Benczédi, 1980. 114.; Csonka bég látogatása: ANGYAL DÁVID: Késmárki Thököly Imre. Budapest, 1888. 232–233.

³¹ ÖStA HHStA Türkische Urkunden 1682. július 26.–augusztus 23. / 1093. Şabân hónap, német fordítása: GOR VI. 731–732.

³² Göttingen, Turcica 30. 51v–52v; ZDENKA VESELÁ-PRĚNOSILOVÁ: Quelques chartes Turques concernant la correspondance de la Porte Sublime avec Imre Thököly. Archiv Orientální (AO, Praha) 29 (1961) 553–556. és 566–568; AHMET REFIK: Türk hizmetinde kiral Tököli Imre (1683–1705). Orta Macar Kırالی Tököli Imre'nin Türkiye'de geçen hayatına dair Hazinei Evrak vesikalarını havidir. İstanbul, 1932. 8–10. Muallim Ahmet Halit kitabhanesi.

mentum török szövegét a magyar kutatók figyelmen kívül hagyták. Francia fordítását és arab írásos szövegét Zdenka Vesela-Přenosilová adta ki.³³

A tizennégy pont a következő témakörökben szabályozta a török birodalom és a Thököly Közép-Magyarországa közötti viszonyt.

Az első témakör a hatalom legitimációja, Thököly halála esetén az örökösödés kérdése volt. Thökölyt, aki „magas birodalmam iránt sokat fáradozott és törekedett, s iránta mindig hűségét és őszinteségét mutatott”, a szultán védelme alá vette. Kiemelte az okmány, hogy a kuruc király Bethlen Gábor rokonságához tartozik, aki a 17. század első harmadában jelentős területeket csatolt erdélyi fejedelemségéhez török támogatással. Az irat szerint a szultán a közép-magyarországi fejedelem esetében is Erdélyhez hasonlóan jár el a fejedelem megerősítésekor: Thökölyt „Közép-Magyarország népének szép választása és könyörgései alapján [...] Közép-Magyarország királyának” nevezi ki. Zrínyi Ilona is belekerült a szultáni ahdnáméba, aki Zrínyi Péter, a lipóti abszolutizmus ellen szervezkedő magyar felkelők egyikének lánya volt. Török felfogás szerint Zrínyi Péter mártíromsága a szultán érdekében született áldozat, amiért az Oszmán Háznak kötelessége az árván maradtakat, sőt azok házastársait is megvédeni. Az ahdnáme szabályozta az örökösödés rendszerét is. Thököly halálakor azt, „akit Közép-Magyarország a királyságra óhajt, a magyar nemzet szép választásán keféstül jelöljék ki, s jelentsék be magas Portámra. De a pápisták (*pâpîšta*) közül senkit se fogadjanak el a magyar királyságra. Ha valaki pápistává válnék, s a magyar királyságot mégis kérelmeznék, magas birodalmam támogatásával ebben akadályozzák meg és ezt ne engedjék.” Különösen érdekes, hogy milyen határozottan katolikusellenes volt a török felfogás. Ennél a pontnál két fontos elemre hívom fel a figyelmet. Az egyik, hogy amint azt az elbeszélő forrásokból láttuk, a Habsburg-ellenes magyar mozgalmat az oszmán krónikák egyedül vallási ellentétekre vetítették vissza, ami összhangban van az ahdnáme idézett részletével. A másik az, hogy a katolikus helyett a „pápista” szó használata az eredeti török szövegben arra utal, hogy a tárgyalt okmány egy magyar nyelvű előzményre vezethető vissza. A Wesselényi-mozgalomtól kezdve a magyar felkelők a Habsburg-ellenes katonai támogatás fejében alá kívánták vetni a maradék Magyarországot is a szultánnak. A behódolás feltételeit pontokba szedve ahdnáme tervezetben nyújtották be a Portán. Úgy vélem, hogy a most tárgyalt okmány is ezen az úton jött létre; ahol lehetett, a tervezet magyar mondatait fordították törökre és ahol megfelelő török terminológia nem állt rendelkezésre, ott a magyar kifejezéseket ültették át arab betűs alakban a török szövegbe. Ugyanezt az eljárást látjuk az ahdnáme harmadik pontjában, amely szerint „[A törökök] a magyar és a hozzá tartozó horvát nemzet országait, szertartásait (*âyîn*) és szokásait (*âdet*), s szabadságait tartsák tiszteletben. Ennek megfelelően kálvinista (*qâlvîništa*) és lutheránus (*lâterân*) szertartásaikat senki se akadályozza, s ne zavarja...”.

A második témakör a gazdasági kapcsolatokat ölelte fel, amelyek az adózás elfogadására és a kereskedelem kérdésére szorítkoztak. A közép-magyarországi kereskedők

³³ Rövid ismertetés: VOJTECH KOPČAN: A török Porta Thököly-politikája. in: BENCZÉDI LÁSZLÓ (szerk.): A Thököly-felkelés és kora. Budapest 1983. 125–126.

számára a szultán megengedte a szabad kereskedelmet, az adó összegét pedig évi negyvenezer fekete gurus összegben határozta meg, amely alatt ezüst tallért kell érteni. Szintén az erdélyi viszonyokat vették alapul, mikor a portai állandó követ és az adót bevívó rendkívüli követ ellátását a Porta magára vállalta.

A harmadik témakör vallási vonatkozású. Az idézett katolikusellenes feltételek mellett egy külön pont szólt a jezsuitákról. „Közép-Magyarország királya és népe maguk közül távolítsa el a Közép-Magyarország ellenségének számító, s szertartásaikat akadályozó és megzavaró jezsuitákat.” Arra kötelezték az (esztergomi) érseket és a püspököket, hogy ezeket váltsák le.

Az utolsó kérdéskör az oszmánok és az új magyar állam közötti viszonyt érintette. A török hadak ne háborgassák a magyar lakosságot. A török sereg által elfoglalt várakat, palánkokat adják át a magyaroknak, senki ne akadályozza, hogy az elpusztult területeket újra felvirágoztassák. A török–Habsburg békébe foglalják bele a magyarokat, akiket a török a későbbiekben is védjen meg. A kilencedik pont az 1606. november 11-én megkötött Habsburg–oszmán megállapodás, az ún. zsitvatoroki béke magyarokra vonatkozó részleteire utalt: „Hetvenöt éve a Habsburgokkal megkötött béke azon pontjait vegyék figyelembe és tartsák be, amelyek nagyúri szerződéslevélben (‘ahdnâme-i hü-mâyûn) Közép-Magyarország érdekében születtek, ezen feltételek alapján a területeiket és falvaikat, helységeiket, az ország irányítását és egyéb ügyeiket a régi formában békében tartsák meg.” A szultáni szerződések szabályainak megfelelően az oszmán uralkodó esküvel erősítette meg a tárgyalt pontok betartását.

A következő vizsgálandó mozgalom a II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc (1703–1711). II. Rákóczi Ferenc nevét az 1703–1711-es szabadságharcra kapcsolatban alig említették meg török krónikások. Rásid tudta azt, hogy Lengyelország határainál kezdődtek a harcok. Szerinte Rákóczi Ferenc 60 ezer főnyi sereget gyűjtött maga mellé. Egy érdekes adatot is közölt, mely szerint Belgrádból és Temesvárról 500-500 katonát irányítottak Rákóczi segítségére. Ezt a tényt magyar adatok nem erősítik meg.³⁴ Szári Mehmed pasa krónikájában szinte szóról szóra a fenti leírás olvasható.³⁵

Ennél részletesebben dolgozták ki a hazánk múltjában inkább epizód jellegű mozzanatot. II. Rákóczi Ferenc hosszú bujdosás után 1716-ban meghívást kapott a szultáni udvartól. A török szakirodalom, forrásokra építve azt állítja, hogy Rákóczi Ferenc kezdeményezte a kapcsolatok felvételét. Pápay János követét és bizalmas titkárát küldte Havasalföldre, aki az ottani vajda, *Iskerletzáde Nikola* (Nikolae Mavrocordat) segítségével jutott a Portára. Ekkor a nagyvezír Lipveli Ahmed agát küldte Pápayval Franciaországba a fejedelemhez. Rásid krónikájában idézett is a Rákóczinak küldött levélből: „A jól védett birodalomhoz tartozó erdélyi és magyarországi királyságot, melyet nemrég az osztrákok elfoglaltak, oly módon, ahogy nemes őseim saját korukban elődeidnek és atyádnak adták, most a magas birodalomtól neked ajándékozzuk.” (1128. Rebijülál-

³⁴ RÁŠID III, 128.

³⁵ SARI MEHMED PAŠA, 1995. 839.

hir utója/1716. április 1–11.) Rásid adatával szemben Uzunçarşılı szerint Kücsük Bahri aga kísérté el Rákóczi portai diplomatáját, Pápay Jánost a fejedelemhez. Kapidzsibasi volt, mint azok, akik a 16–17. század folyamán az erdélyi fejedelmek beiktatásakor a Portáról jöttek, s a megerősítő leveleket kézbesítették. Szerencsére korabeli török másolatból ismerjük a szultán és a nagyvezír ekkor kiállított okmányait is. Legfontosabb adalékuk az, hogy az elküldött szultáni levél nem más, mint egy beiktató irat az erdélyi fejedelemségbe: „Mivel ... ön erdélyi fejedelemséget bíró dicső őseihez hasonlítva ... az örökölt birtokunknak számító Erdélyország megvédésében és megőrzésében fáradozik ... s ezzel a nagyúri barátságos elvárásunknak megfelel, ezért az erdélyi fejedelemséget önnek [adjuk].”³⁶

Így tehát a 18. század elején az oszmán politikai elit a „zöld tárgyalóasztal” mellett visszatért egy korábbi felfogáshoz, amely Erdélyt a birodalom adófizető vazallusai közé sorolta. II. Rákóczi Ferenc kiszolgáltatottságát mutatja, hogy ezt kénytelen volt elfogadni akkor, amikor a nevével fémjelzett szabadságharc külpolitikájának egyik legfontosabb törekvése éppen a töröktől való függés elkerülése volt.³⁷

A fenti adatok alapján arra következtetésre jutottam, hogy a török birodalom döntéshozói, bár a 18. század elején már közel két évszázados magyar kapcsolatokkal rendelkeztek, nem sokat értettek a magyar nemzet rendi törekvéseiből. Az egész bonyolult magyar ügy, a Habsburgokkal való szembeállítás szerintük csak egyfajta vallási ellentétre ment vissza. Talán még kevesebb figyelmet fordítottak a dolgok megértésére, mint I. Szülejmán korában, amikor az ország elfoglalására készülő birodalom elitje megismerkedett, ha felszínesen is, a Szent Korona-tan lényegével.³⁸

Az oszmánok tehát nem ismerték a magyar rendi viszonyokat, de nem is volt rá igazán szükségük. Rendelkeztek megfelelő jogi lehetőségekkel a másvallású csoportok integrálására. Széleskörű helyi, közösségi jogokat adtak a közösségeknek, akik megtartották az iszlám világtól való elkülönültségüket.³⁹ A birodalom könnyen integrálta a belső területeken élő keresztények csoportjait, amit igazol a Sinai-hegy keresztény közösségének adott szerződéslevelél (ahdnáme) is.⁴⁰ Ugyanígy járt el a Porta a nem muzulmán vazallus államok, Erdély, Moldva és Havasalföld esetében is, s a nemzetközi kereskedelem megindulásakor ugyanezen az elven adott kereskedelmi privilégiumokat (kapitulációkat), s tűrte meg – jogilag körülhatárolt formában – a nyugati országok telepeinek autonóm rendszerét.

³⁶ BOA (Istanbul) Nâme-i hümayün defteri 6. 377–378.

³⁷ BENDA KÁLMÁN: II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve 1702–1705. Történeti Szemle (1962) 189–209.

³⁸ CELÄLZÄDE MUSTAFA: Geschichte Sultan Süleymân Kânûnîs von 152 bis 1557 oder Tabakat ül-Memâlik ve derecât ül Mesâlik. (Kiadta: Petra Kappert) Wiesbaden, 1981. 193a–193b; THÜRY JÓZSEF: Török történetírók. II. Budapest 1896. 187.

³⁹ HALIL İNALCIK: „İmtiyâzât” The Encyclopaedia of Islam, New Edition. Leiden–London, III. 1179–1189.

⁴⁰ BOA (Istanbul) İbnülemin Maliye ve İmtiyazat 3. A forrásra Fatma Acun kolléganő (Hacettepe Üniversitesi, Ankara) hívta fel a figyelmemet, amit nagyon köszönök.

Az oszmán belpolitikai helyzetből következett, hogy az 1703-as évvel kezdődő magyar események mennyire kikerültek nézőterükből. Nem sokkal a magyar felkelés kitörése előtt egész Isztambult megrázó lázadás zajlott le. A mozgalmat a *dzsebedzsi* (fegyverkovács) egységek kezdték, hamarosan azonban elterjedt a fővárosban állomásozó összes katonai alakulat között. A felkelők népdívánt hoztak létre, puritán, és vallásos intézkedések sorával megszilárdították a közrendet, majd a szultánt II. Musztafát is lecserélve, öccsét III. Ahmed néven juttatták hatalomra. Az a kor, amelyben a Rákóczi mozgalom helyet foglal, az ún. *lále devri* (tulipánkor). Ez egy békés és sokkal inkább a jólét, mint a háborúk felé forduló, kifinomult művészeteket pártoló időszak volt. Bár Matúz József azt állítja, hogy e felkelés nem befolyásolta az oszmán állam működését,⁴¹ mégis úgy vélem, hogy ezek a 18. századi mozgalmak, s az ezt követő elkerülhetetlen nyugati nyitás eredményezte az Oszmán Birodalomban a vallási és nemzeti ébredését, amely paradox módon a birodalom bukásához vezetett.

⁴¹ Az ún. drinápolyi eseményre vö. MATÚZ JÓZSEF: *Az Oszmán Birodalom története*. Budapest 1990. 153–154.

STÄNDISCHE BEWEGUNGEN IN UNGARN UM DIE WENDE
DES 18. JHS UND DAS OSMANISCHE REICH

Die Zielsetzung des vorliegenden Artikels ist, die osmanischen Beziehungen der anti-habsburgischen ungarischen Stände am Ende des 17. Jhs zu untersuchen. Die behandelte Frage ist, ob die nationalen Bestrebungen der ungarischen Ständen im Zentrum des Osmanischen Reiches erkannt oder verstanden worden seien, oder sie nur deswegen unterstützt wurden, da die Türken von denen politische und militärische Vorteile erwarteten. Da die politische Struktur des Osmanischen Reiches im Vergleich zur europäischen Staatsstruktur völlig anders gestaltet war, ist auch das ideologische Hinterland der Machtübung unvergleichbar. Trotzdem zeigen uns die zeitgenössischen ungarischen Quellen, dass der Sultan und die türkischen Oberbefehlshaber über die Konflikte, die zwischen den habsburgischen und ungarischen Gegenparteien zum Forschein kamen, sachkundig reflektierten. Die ungarischen Edelleute, die seit 1666 mehrmals dem Sultan die Oberhoheit Ungarns mit jährlichen Geschenken (unausgesprochen Tribut) anboten, erwarteten von der osmanischen Macht, dass die adelig-ständische Konstitution, die in der europäischen Umgebung zur Stande gekommen ist, und die freie Königswahl akzeptiert wird. Da von der osmanischen-politischen Elite keine zeitgenössische Beschreibung zu dieser Zeit bekannt ist, und die wichtigsten Historiker an den höchsten Stellen der Hohen Pforte beschäftigt waren, werden die Angaben der osmanischen Chroniken für die Beantwortung der obigen Frage benutzt. Die Untersuchungen wurden auf den folgenden Werken als Basis aufgebaut: Silahdâr Fındıklılı Mehmed Aga: *Silahdâr târihi*. (Historisches Werk von Silahdâr), Mehmed Râşid: *Târih-i Raşid*. (Historisches Werk von Râşid), Defterdar Sarı Mehmed Paşa: *Zübde-i vekayiât* (Essenze der Vorfälle). Wo es möglich war, wurde das Quellenmaterial des Themas aus den verschiedenen Archiven, besonders die türkischen Urkunden verwendet. Als Schlussfolgerung soll betont werden, dass der Gegensatz zwischen dem Wienerhof und den ungarischen Ständen durch die türkischen Behörden – und in den Chroniken auch –, nur als eine Religionskonflikt bekanntgegeben wurde: die osmanischen Würdenträger haben die Substanz des ungarischen ständisch-religiösen Kampf nicht verstanden.

MARIE MAREČKOVÁ

SOZIALSTRUKTUR DER SELBSTSTÄNDIGEN FRAUEN IN DEN OSTSLOWAKISCHEN STÄDTEN AN DER SCHWELLE ZUR NEUZEIT AM BEISPIEL BARDEJOV (BARTFELD)

Die Sozialstruktur der ostslowakischen Städte im 17. Jh. im Vergleich zu den Städten der Mittel- und Westslowakei wurde durch die mehr vertiefte Differenzierung in der niederen Eigentumsgrenze, also durch den größeren Anteil an der ärmsten Gruppe gekennzeichnet. Die Sozialunterschiede waren nicht so weit ausgeprägt wie in den großen Handels- und Erzeugungszentren Europas. Das Übergewicht der mittelbegüterten Gruppe war ein charakteristisches Merkmal der Sozialstruktur der ostslowakischen Städte. Im Rahmen dieser spezifischen Proportion entwickelte sich aber die Vermögensdifferenzierung in den einzelnen ostslowakischen Städten verschiedenartig. Diese Entwicklungsausschläge gab es auch im Innern einzelner Städte. Die Stadtökonomik entwickelte sich also weder geradelinig noch einheitlich.

Als Vorzug des Abgabenregisters von Bardejov/Bartfeld gilt die systematische Evidenz der Abgabepflichtigen. Sie ermöglicht uns die Vermögensstruktur der Stadtarmen zu verfolgen und die Lage der alleinstehenden Frauen im Stadtganzen systematisch zu analysieren. Da die alleinstehenden Weiber Bartfelds in der 1-en Hälfte des 17. Jhs überwiegend zur Stadtarmut gehörten, macht der Abriß ihrer Vermögensschichtung und sozialer Lage möglich zugleich die Lage der ärmsten Schichten in der Stadtgesellschaft zu verfolgen.

Die selbststehenden Frauen, die den Haushalt bzw. die Familie vertraten, waren ökonomisch selbsttätig mit eigenem Einkommen. Sie gehörten also zu Produktivschichten der Stadtgesellschaft. Die Mägde, welche im Dienste der Bürgerfamilien standen, wurden allein nicht besteuert.

Zur Analyse ihrer Lage in Bartfeld haben wir die Jahre 1603, 1619 und 1645 erwählt.¹ Das Jahr 1619 wählten wir deshalb, weil damals ein Maximum in der Bevölkerungsdichte erreicht wurde, und die Zahlen gaben die progressiven Evolutionstendenzen in der Eigentumsdifferenzierung Bartfelds an, die dann in der 2-en Hälfte des 17. Jhs durchgesetzt worden sind. Im Jahr 1603 wurden die Weiber durch 23,38% (155 Personen) aus der Summe aller Versteuerten vertreten, obgleich sie nur 17,81% des gesamten Eigentums besaßen. Dieselbe Frauenzahl (155) wurde 1619 am versteuerten

¹ MAREČKOVÁ, M.: K sociálnímu postavení žen ve vsl. městech v 17. stol. (Zur Sozialstellung der Frauen in den ostslow. Städten im 17. Jh.). In: Sborník prací FF brněnské university, C 32, 1985, S. 127f.

Besitz mit 14,13% und an der Besteuertenzahl mit 20,5% vertreten. In 1645 war der Anteil der besteuerten Frauen 13,9% und ihre Besteuerung bezog sich auf 13,71% alles besteuerten Besitztums.

Vergleichen wir: 1477 lebten in Bartfeld 119 alleinstehende Frauen, das war 15,8% aller Besteuerten. 1532 waren es 124 Frauen, das tat 21,27% von allen Steuerpflichtigen.² Dieses Verhältnis entsprach der Lage in den Städten Deutschlands, wo die Frauen 1/10–1/4 aller Besteuerten ausmachten.³ In Kaschau machten in 1524 die Männer (außer den Kindern) 35% und die Frauen 25% aus. Von der ganzen Frauenzahl gab es 6,8% Mägde und von der Männerzahl bezog sich 31% auf die Knechte. Das Übergewicht der Männer gegenüber den Weibern war also in der Mitte des 16. Jhs ausgeprägt.⁴ Das umgekehrte Übergewicht der Frauen gegen die Männer belegen die Verzeichnisse der Stadtbevölkerung im Jahre 1778, besonders in Kaschau; aber auch in Leutschau, Kesmark, Zeben und Preschau. Die Männer überwogen (1710) die Weiber (1544) nur in Bartfeld. Die beschäftigten Weiber arbeiteten meistens als Mägde im bürgerlichen Haushalt, namentlich dem der Mittelschicht.⁵

In Kaschau bildeten die Mägde beinahe 1/4 aller evidierten Weiber, die Tagelöhnerinnen mehr als 1/5 (662 Personen). In Kesmark machte 1/5 von Weibern die Mägde aus, ein Fünftel (397) waren die Tagelöhnerinnen. In Zeben machten die Mägde mehr als 1/5 und die Tagelöhnerinnen 1/10 vom weiblichen Geschlecht. In Preschau diente 1/6 von Weibern als Mägde und zu Tagelöhnerinnen gehörte kaum 1/20 (139) an. Ihre Zahl war auch in Bartfeld ähnlich (91 Tagelöhnerinnen). In Leutschau war beinahe 1/5 von allen Weibern Dienstmagd, dort evidierte man nur 18 Tagelöhnerinnen.

Eine Magd zu halten, gehörte es zum gemeinen Standard der meisten Bürgerhäuser; also in den stabilisierten Handwerks- und Handelsstädten war beinahe jedes 5-e Frauenzimmer Dienstmagd. Die Mägde galten als Mitglied des Haushalts ihres Herrn. Ihre Zahl war ziemlich stabil, kaum von der Lage der Stadtwirtschaft abhängig.

Die Tagelöhnerinnen gehörten den schwächeren Sozialschichten an, jedoch waren sie im Unterschied zu den Mägden größtenteils selbständige Werk tätige. Im ausgehenden 18. Jh. fanden sie breiteren Betätigungskreis, besonders in Kaschau und Kesmark, irgendwelche Möglichkeiten fanden sie auch in Zeben, Preschau, Bartfeld; demgegen-

² GÁCSOVÁ, A.: Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. a v 1. pol. 16. stor. (Sozialstruktur Bartfelds im 15. und 1. Hälfte des 16. Jh.). Bratislava 1972, S.28–29.

³ BUOMBERG, F.: Bevölkerungs- und Vermögensstatistik in der Stadt Freiburg um die Mitte des 15. Jhs. In: Zs. für Schweiz Statistik 36, 1900 S. 221; BÜCHER, K.: Die Frauenfrage im Mittelalter. Tübingen 1910, S. 23; HELBOG, A.: Die Bevölkerung der Stadt Bregenz am Bodensee vom 14. bis zum Beginn des 18. Jhs. In: Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs, H. 7. Innsbruck 1912, S. 20; KOCH, G.: Frauenfrage und Ketzertum im Mittelalter. Berlin 1962, S. 31; KIRCHGÄBNER, B.: Wirtschaft und Bevölkerung der Reichsstadt Esslingen im Spätmittelalter (1360–1460). In: Esslinger Studien, 9, 1964, S. 156.

⁴ BODNÁROVÁ, M.: Spoločensko-ekonomická štruktúra Košíc v 16. stor. (Soz.-ökon. Struktur Kaschaus im 16. Jh.) (Diss. FF UPJŠ Prešov 1984), S. 51.

⁵ ŠPIESZ, A.: Slobodné kráľovské mestá na Slovensku 1680–1780. (Freie königl. Städte in der Slowakei). Košice 1983, S. 83, 86.

über in Leutschau solch eine Arbeitsmöglichkeit gab es Raum. Es gab aller Wahrscheinlichkeit nach gewissen Zusammenhang zwischen der Erzeugungs- und Wirtschaftsprosperität der Stadt und den Möglichkeiten für die Tagelöhnerinnen. Das ist bei den Dienstmägden kaum zu belegen. Die Arbeitsmöglichkeiten für Mägde waren stabil, sie hingen von der Zahl der Bürgerfamilien ab, nicht von der schwingenden Prosperität. Das Fehlen an die Mägdevidenz in Bartfeld aus der 1. Hälfte des 17. Jhs kann die Berechtigung weder der Forschung noch der Ergebnisse über die alleinstehende Weiberschicht kaum ändern.

Man darf damit rechnen, daß die Mägde 1/5 von allen Weibern in der Stadt ausmachten. Sie gehörten keiner Erzeugungsschicht der Stadtbevölkerung an. Ihre tatsächliche Wirtschaftslage war durch den Haushaltsstil des Arbeitsgebers beeinflusst. Die Kategorie der ökonomisch selbständigen Weiber, die wir in Bartfeld für die 1. Hälfte des 17. Jhs erforscht haben, nahm zwar auch Mieterinnen in Betracht, war sie aber zahlreicher und vermögensartig differenzierter. Den Parametern Bartfelds gemäß bildeten die Tagelöhnerinnen im großen und ganzen 1/4 der selbständig besteuerten Frauen.

In 1603 überwogen die Hauseigentümerinnen in Bartfeld doppelt die Hauspächterinnen (auch in den Vorstädten). In den Jahren 1619 und 1645 war für die Lage der selbständigen Frauen das Übergewicht der Pächterinnen typisch, das vor allem der Vorstadt zuzuschreiben ist, denn die niedrige Pächterinnenzahl wurde in der Innenstadt wesentlich nicht geändert. Die Zahl der Pächter entwickelte sich in der ganzen Stadt beiderseits der Mauer gleicherweise. Um 1619 stieg sie stürmisch auf, danach um 1645 nahm sie langsam ab. Bei den Pächterinnen war diese Tendenz noch ausgeprägter als bei den Pächtern. Der Frauenanteil an der Pacht in 1603 war 28,12% (45 Weiber), in 1619 31,25% (85 Weiber) und in 1645 29,89% (55 Weiber).

Das Gesamteigentum der Frauen, namentlich der Hauseigentümerinnen, wurde stets niedriger, aber ebenso auch ihr Anteil am Gesamteigentum der Einwohner Bartfelds. Der Anteil der selbständigen Frauen an der Zahl der Steuerpflichtigen nahm also in den erforschten Jahren im anderen Tempo ab, als ihr Anteil am Eigentum. Er wurde besonders um 1645 niedriger und nahm hauptsächlich um das Jahr 1619 ab. Die gewisse Disproportionalität zwischen der Eigentums- und der Zahlhöhe der selbständigen Frauen im Vergleich zu allen Besteuerten Bartfelds 1603, wurde um 1619 mäßig vertieft und um 1645 fast ausgeglichen.

Dem gegenüber wurden die beträchtlichen Disproportionen im Rahmen der Gruppe der selbständigen Frauen zwischen ihrer Zahl und Eigentum in der Innenstadt und den Vorstädten seit 1603 bis 1619 vertieft und um 1645 ein wenig verwischt, aber sie dauerten ständig an. Bei den Pächterinnen in der Vorstadt wurde die Disproportion zwischen Zahl und Eigentum immer größer. Die Kategorie der selbständigen Frauen Bartfelds spielte also den Gegensatz zwischen den armen Pächterinnen einerseits und den mittelreichen Hauseigentümerinnen andererseits ab.

Bereits aus diesen Verhältnissen ist es klar, dass die traditionellen Erwägungen über die mittelalterlichen Städte, dass sie weiblich übervölkert waren, nur relativ gelten.

Namentlich die Zahl der ökonomisch selbständig tätigen Weiber unter den Pächterinnen (teilweise auch unter den Hauseigentümerinnen) wurde durch die akute Wirtschaftslage der Stadt beeinflusst und hing von ihren Möglichkeiten ab.

In der 1. Hälfte des 17. Jhs machten also die selbständigen Frauen in Bartfeld 1/4–1/7 von allen Besteuerten aus, aber am gesamten Eigentum partizipierten sie nur mit 1/6–1/7. Davon wohnte in der Innenstadt nur 1/4. Der Zahlniedergang der selbständigen Frauen während der 1. Hälfte des 17. Jhs hing mit der Abnahme der Hauseigentümerinnen zusammen. Ihre Abnahme war vor allem in der Vorstadt (fast 1/3 aller Mieter) merkwürdig. Die zunehmende wirtschaftliche Stagnation der Stadt wurde erst durch die Konjunktur am Ende der 20. Jahre zum stehen gebracht.

Die Zahl- und Eigentumsmehrheit stieg zuerst bei den niederen Mittelschicht der Eigentümerinnen, dann wurde die ärmere Eigentumsschicht größer, aber die Gruppe der mittelbegüterten Frauen hatte Oberhand. Im Vergleich zur gesamten Mittelschicht der Bürger war die Position der alleinstehenden Frauen ungünstiger. Immer schlechter wurde auch die Eigentumslage der Pächterinnen, die allmählich die ärmste Gruppe der besteuerten Stadtbevölkerung darstellten. Durch die ökonomische Stagnation Bartfelds waren also die alleinstehenden Frauen schwerer betroffen als die übrigen Bürger.

Die sich zur Zeit der Wirtschaftsblüte am Ende der 20-er Jahre des 17. Jhs in Bartfeld vertiefenden Eigentumsunterschiede der selbständigen Weiber bezeugen, dass auch sie ökonomisch aktiv waren und eben die ärmsten auch. Sie mussten sich und ihrer Familie das Dasein sicherstellen und Geldmangel überwinden. Die mittelbegüterten Weiber wagten weniger eine größere Unternehmungs- und Wirtschaftstätigkeit zu betreiben, da ihnen Kapitalmangel und die Konkurrenz der reichen Unternehmer im Wege standen. Die letzteren beherrschten vor allem den gewinnbringenden Weinexport. Die Hauseigentümerinnen im Innern der Stadt (niedrigere und mittlere Eigentumsgruppe) widmeten sich meistens dem Fortfahren ihres Gewerbes und Handels für Kinder.⁶ Sie strebten offensichtlich danach, im Lebensstil der reicheren Bürgerinnen nicht zurückzubleiben. Die reicheren Frauen nahmen an den Kredittransaktionen auch teil, aber nur ausnahmsweise.

Die berühmte Leinweberei Bartfelds, die traditionell an die Märkte Niederungarns und Siebenbürgens gerichtet wurde, sicherte der Mittelschicht der alleinstehenden Frauen nur eine ergänzende Einnahmequelle und den armen Pächterinnen die Möglichkeit zu überleben. Die Weiber bildeten fast 1/4 von den evidierten Leinwanderzeuger. Sie boten nur 50–150 Ellen (d. h. 25–75 m) am höchsten an. Die Produktion wurde durch das reiche Bürgertum beherrscht, die zu Ratsfamilien, bzw. zur Stadtintelligenz gehörten. Dass aber eben die Weiber mit Hilfe ihrer Hausangehörigen samt Mägden die Mehrheit der Leinen gewebt und den Händlern verkauft haben, steht außer Frage. Die Hausweberei der ärmsten Frauen sicherte also die Leinwandsblüte Bartfelds.

⁶ MAREČKOVÁ, M.: Společenská struktúra Bardějova v 1. pol. 17. stol. (Sozialstruktur Bartfelds in der 1. Hälfte des 17. Jhs). UJEP Brno 1978, S. 57.

Die erworbenen Kenntnisse gelten nicht für alle selbststehenden Weiber Bartfelds. Manche von ihnen lebten im Haushalt ihrer Verwandten ohne eigene Einkommensquelle, manche lebten in den Bürgerfamilien als Dienstmägde. Da behandelten wir nur die selbständig Besteuerten, die also mit der Stadtwirtschaft unmittelbar verknüpft waren. In der Eigentumsschichtung dieser Kategorie von unmittelbar im Erzeugungsprozeß Tätigen äußerte sich objektiv und dynamisch die Entwicklungslage der Erzeugungskräfte und Erzeugungsbeziehungen. Ihre sich verschlimmernde Wirtschaftslage äußerte ausdrucksvoll die Stagnierung, bzw. der Regreß der Stadtökonomie, die stets die selbststehenden Weiber unmittelbar und am empfindlichsten betraf. Da diese meistens zur Stadtarmut gehörten, ist das zugleich für die Lage der ärmsten Schicht der Bürgergemeinschaft bezeichnend.

Marie Marečkova

EGYEDÜLÁLLÓ ASSZONYOK TÁRSADALMI HELYZETE
A KELET-SZLOVÁKIAI VÁROSOKBAN AZ ÚJKOR KÜSZÖBÉN
BÁRTFA (BARDEJOV, BARTFELD) PÉLDÁJA ALAPJÁN

E tanulmány arra vállalkozik, hogy forrásadatok alapján az egyedülálló asszonyokat állítsa a figyelem középpontjába. A városi társadalomban az adófizetőknek valamilyen, a termeléssel összefüggésben álló tevékenységet kellett folytatni. A fenti kötelezettségtől csak a családoknál szolgálók mentesültek. A szerző a 17. század első feléből három évet választott ki, az 1603-ast, 1619-est és az 1645-öst, s ezek adólistáinak adataiból kiindulva tekintette át az egyedülálló nők társadalmi szerepét. Kétfajta vizsgálati formát is bemutat, az egyik szerint egy hármas tagozódási rendszert állíthatunk fel: a termeléssel foglalkozó nők csoportja, a cselédek igen népes köre, s végül a napszámosok. A másik kategorizálás a háztulajdon szerint két csoportot különböztet meg: a tulajdonosokat és a bérlőket. Az utóbbi csoport 1603-ban még csak fele volt az előbbinek, de a további vizsgált években hirtelen növekedésnek indult. A módosabb egyedülálló nők tevékenységi köréhez a borkereskedelem és a lenvászon készítése tartozott. Ez utóbbi különösen fontos Bártfa történetében. Tőke híján inkább a gazdagabb városi tanácsosok kezében összpontosult a termelés nagyobb része. A munkafolyamatok elvégzésére nagymértékben alkalmaztak egyedülálló nőket. A város termelési kapacitásának stagnálása súlyosan érintette a tárgyalt társadalmi csoport két fontos rétegét is, míg a háztartásban élő cselédség életkörülményei csak közvetlenül függtek a munkaadók anyagi háttérétől.

TARTALOM

KRISTÓ GYULA: Városok és folyók a DAI-ban	3
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Vajk–István születésének kronológiai problémái	9
PETROVICS ISTVÁN: A Temes megyei tisztikar legkorábbi kiadványai	21
HUNYADI ZSOLT: Adalékok a johannita magyar–szlavón (vránai) perjelségre kirótt rendi adók kérdéséhez	31
KORDÉ ZOLTÁN: Vajda és ispán (A székely ispáni méltóság a Zsigmond halála utáni években)	49
PAPP SÁNDOR: Magyar rendi mozgalmak és az Oszmán Birodalom a 17–18. század fordulóján	59
MARIE MAREČKOVÁ: Sozialstruktur der selbstständigen Frauen in den ostslowakischen Städten an der Schwelle zur Neuzeit am Beispiel Bardejov (Bartfeld)	71

**Készült a szegedi Officina Press Kft.-ben
Felelős vezető: Dr. Kékes Tiborné**